

VIYANA BÜYÜK ELÇİSİ VEZİR SÂDULLAH PAŞA'NIN İNTİHARINA DAİR

Ord. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

Sâdullah Paşa Ailesi :

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yetişerek Tanzimat devriyle açılan yeni edebiyat gelişmesinde tatlı ve cazip uslûbu ile hizmeti dokunan Sâdullah Paşa, aslen *Ayaş*'lı bir âileye mensuptur; büyük babası *Ayaş müftüsü Hasan Efendi* adında ulemâdan bir zâttır. Hasan Efendi'nin bildiğimiz iki oğlundan birisi *Hacı Mes'ud Ağa* ve diğeri de *Sâdullah Paşa'nın babası Vezir Es'ad Muhlis Paşa*'dır.

Hacı Mes'ud Ağa, âyanlık ve mütesellimlik etmiş ve Mısır valisi *Mehmed Ali Paşa'nın* Osmanlı hânedanını devirmek için el altından *Anadoîu'nun* bazı bölgelerinde tertip ettirdiği ısyanlardan *Kastamonu'da Tahmisci-oğlu* ısyanını bastırmak suretiyle devlete hizmet etmiştir ¹.

Müftü *Hasan Efendi'nin* ikinci oğlu olup kibir ve azametiyle meşhur olan *Es'ad Muhlis Paşa* ² ibtida babasından ders görmüş, memleketinde voyvodalık ettikten sonra *İstanbul'a* gelerek derece derece yükselmiştir. *Es'ad Muhlis Paşa* vezir rütbesiyle *Çirmen* (Edirne civarında) mutasarrıfı bulunduğu sırada ve 1826'da *II. Mahmud'un* Yeniçeri ocağını kaldırması üzerine hizmet etmiş ve aynı zamanda ocağın ilgasına iki manzûme ile "*Gazây-i ekber,*" terkinini tarih düşürmüş ve pâdişahın gönderdiği

¹ Bu hususta *Kastamonu'da Tahmisci-oğlu vak'ası* isimli yazımıza bakınız (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1937).

² Bir gün genç *Sâdullah Bey* biraderi *Said Bey* ile *Yusuf Kâmil Paşa'nın* yanında buldukları sırada cereyan eden bir bahis üzerine *Yusuf Kâmil Paşa* : « *Sâdullah Bey*, babanızın ilim ve marifeti sana ; *Said Bey*, kibir ve azameti de sana intikal etmiştir » diyerek *Es'ad Muhlis Paşa'nın* kibir ve azametine işaret etmiştir (İbn'ül-Emin *Mahmud Kemalîna*, *Son asır Türk şairleri*, s. 1568).

mücevherli kutu ile taltif olunmuştur³. Es'ad Muhlis Paşa daha sonraları müteaddit valiliklerde bulunarak en son bulunduğu *Diyarbakır* valiliğinde vefat etmiştir (1267 H. / 1851 M.). Şair olan Es'ad Muhlis Paşa'nın şiirlerini havi divançesi matbudur.

Sâdullah Paşanın resmî tercüme-i hâli :

Es'ad Muhlis Paşa'nın oğlu Sâdullah Paşa 1 Ramazan 1254/ 18 Kasım 1838'de babası Erzurum valisi iken orada doğmuştur. İlk ve rüşdiye (Ortaokul) tahsilinden başka hususî surette akaid ve fıkıh ile Şark ve Garp edebiyatına dair dersler görmüştür ; kendisi tarafından yazılarak Dahiliye nezâreti tarafından tertip edilmiş olan Sicill-i memurın defterindeki kayda göre⁴ Garp ilimlerinden servet-i milel (Ekonomi-politik), fizik ve kimya tahsil ettiği anlaşıyor.

Sâdullah Paşa 1269 H. / 1852 M. de on beş yaşlarında mülâzım olarak Maliye nezâreti Varidat kalemine devama başlamış ve bir sene sonra otuz kuruş maaşa geçmiş ve fransızcaya vukufu sedebiyile bu kalemden alınarak Bab-ı Âli Tercüme odasına nakl olunmuştur. Merhum daha sonra sırasıyla yirmi sekiz yaşında iken Meclis-i hazâin ve Mezahip müdürlüklerinde ve 1285 Muharrem / 1868 Nisan'da Şûrây-i Devlet Maarif dairesi başmuavinliğinde ve bu dairenin lâğvı üzerine Adliye dairesi başmuavinliğinde bulunarak 1286 Safer / 1869 Mayıs'da Şûrây-ı Devlet âzalığına tayin edilmiştir. 1287 H. / 1870 M. de Şûrây-ı Devlet başkâtibi Mahmud Bey'in⁵ Âmedciliğe tayini üzerine vukuf ve ehliyeti cihetiyle Şûrâ âzalığı üzerinde kalmak üzere başkâtip olmuş ve bir sene sonra Matbuat müdürlüğü ile beraber Divan-ı hümâyun tercümanlığına naklolunmuştur.

Sâdullah Paşa 1290 H. / 1873 M. de ve Cevdet Paşa'nın nâzırlığı zamanında Maarif müsteşarı olmuş ve dokuz ay sonra tekrar Divan-ı hümâyun tercümanlığına iade edilmiş, fakat burada iki aydan bir kaç gün fazla kaldıktan sonra Divan-ı hümâyun

³ İki manzûmeden birisi :

Pâdişah seyf-i şeriatle kesip   *ırkını ehl-i fesâdın gekser*
Dedi Muhlis kuluna hâtif-i gayb   *Oldu tarih-i « Gazây-i Ekber »*

⁴ *Sicill-i ahvâl-i memurın*, İkinci defter, Numara 982.

⁵ Nâfia nâzırlığında bulunmuş olan Çorlulu - zâde meşhur Mahmud Celâleddin Paşa (Vefatı 1899)' dir.

âmedciliğine ve bir ay sonra da Meclis-i hassâ (Bakanlar hey'eti) dahil olmak üzere Defterhâne nâzırlığına getirilmiştir (18 Cemaziyevvel 1291/Temmuz 1874).

Sâdullah Paşa 1293 H./ 1876 M. de Temyiz mahkemesi Birinci reisliğine ve hemen arkasından Ticaret nâzırlığına tayin olunarak V. Murad'ın cülusu üzerine de aynı sene Mâbeyn başkâtibi olmuştur (7 Cemaziyevvel 1293/ Haziran 1876).

Sâdullah Paşa üç ay kadar başkâtiplikte kalmış ve II. Abdülhamid'in cülusu üzerine — yeni hükümdarın ibkası hakkında Midhat Paşa'ya söz vermesine rağmen — bu hizmetten alınarak yerine Seb'a zâde Said Efendi (Şapur Çelebi) tayin olunup Sadullah Paşa da bir hafta sonra *Bulgaristan*'daki hadiseden (Otluk köyü hadisesi) dolayı fevkalâde komisyon reisi olarak *Filibe*'ye gönderilmiştir.

Sâdullah Paşa bu işi bitirip *İstanbul*'a döner dönmez 1877'de kırk beş bin kuruş maaş ve büyükelçilik ile *Berlin* sefirliğine tayin olunmuş ve bu hizmette iken evvelâ Ruslarla aktedilen *Ayastafanos* [Yeşilköy] muahedesinde ve daha sonra Berlin kongresinde ikinci murahhas olarak bulunmuştur.

Sâdullah Paşa'ya 24 Muharrem 1299/ 16 Aralık 1881'de vezirlik verilmiş ve Cemaziyelâhır 1300/ Nisan 1883'de yine büyükelçi olarak *Viyana* sefirliğine naklolunmuştur. Bu elçilik, merhumun son memuriyeti olup V. Murad'ın başkâtipliğinde bulunmuş ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'ların teveccüh ve itimadlarını kazanmış olmasından dolayı müteaddit müracaat ve istirhamlarına rağmen *İstanbul*'a gelmesine asla müsaade edilmiş, Abdülhamid'in, Sultan Abdülâziz'in hal'inde bulunmuş olanlara karşı olan gayzı buna da teşmil edilmiştir.

Bu suretle on dört sene âilesinden uzakta bulunan Sâdullah Paşa, Anna Şuman isminde bir oda hizmetçisiyle münasabette bulunup bu kızın gebe kalması üzerine meselenin duyulup fena duruma düşeceğinden telâşlanarak hâdiseyi zihninde büyütmüş ve daha aşağıda görüleceği üzere hava gazı ile kendisini zehirlemek suretiyle intihar etmiştir (7 Cemaziyelâhır 1308/ 18 Ocak 1891). Merhum vefatında elli üç yaşında idi.

II. Abdülhamid'in Sâdullah Paşa'ya karşı itimadsızlığı :

Sâdullah Paşa, Başvekil Safvet Paşa'dan sonra zamanının en değerli diplomatlarından; gerek *Berlin* ve gerek

Viyana elçiliklerinde ve murahhaslıklarda muvaffak olmuştur ; kendisinin bu kabiliyetini II. Abdülhamid de takdir etmiş *İstanbul'a* gelmesine müsaade etmemekle beraber bazı isteklerini yerine getirmiştir.

Sultan Abdülâziz hal'edilip, V. Murad hükümdar olunca Mâbeyn başkâtipliğine Ziya Bey (Şair Ziya Paşa) tayin edilmişti. Fakat bunun müfrid olduğu ve bu makama mütedil birisinin getirilmesinin muvafık olacağı düşünülerek Hüseyin Avni Paşa'nın müdahalesiyle bu tayinden vaz geçilmiş ve Ticaret nâzırı Sâdullah Bey başkâtip olmuştur.

V. Murad'ın üç ay üç gün sonra hal'i ve II. Abdülhamid'in cülûsu üzerine Damad Mahmud Paşa'nın tavsiyesiyle Ticaret müsteşarı Seb'azâde Said Efendi başkâtip olmuş ve Abdülhamid kendisini yine Ticaret nâzırı yapacağını Sâdullah Bey'e va'd etmesine rağmen yapmamıştır.

1294 H. / 1877 M. de *Berlin* elçiliği ile *İstanbul'dan* uzaklaştırılan Sâdullah Paşa'nın on dört sene sonra ancak cenazesi *İstanbul'a* gelmiştir ; çünkü II. Abdülhamid malûm vehm ve vesvesesi dolayısıyla bilhassa Hüseyin Avni ve Midhat Paşa'larla V. Murad'a mensup olarak Abdülâziz'in hal'inde uzaktan ve yakından alâkası olanlara kat'iyen itimadı olmadığı için Sâdullah Paşa'yı da o meyana koyarak acıklı tazarrularına rağmen asla *İstanbul'a* sokmamış ve bununla beraber velev câli olsa da kendisiyle alâkadar görünmüştür ; hattâ *Vakit* gazetesini bir nüshasında Berlin elçisi Sâdullah Paşa'nın hasta olduğunu yazmış olup bunu okuyan Abdülhamid alâkadarlara 9 Rebiulevvel 1297 (20 Şubat 1880) tarihli bir tezkire göndererek keyfiyetin Berlin sefaretinden sorulup kendisine istifsar-ı hatırla selâm-ı şâhânenin bildirilmesini irade etmiştir⁶ ; fakat bu alâkaya

⁶ Berlin sefiri atüfetlu Sâdullah Beyefendi hazretlerinin nâmizac bulunduğunu *Vakit gazetesini* haber veriyor. Bu husus manzûr-ı âli-i cenâb-ı şehriyari buyrularak gayet müteessif olmuşlardır ; binaenaleyh mîr-i müşârünileyh hazretlerinin nâmizac buldukları hakikaten doğru bir haber ve havadis olup olmadığına dair sefaret-i müşârünileyden istifsar-ı keyfiyyet olunarak asbih ise mücib-i teessüf-i cenâb-ı pâdişahî olduğunu müş'ir telgraf keşidesi ve selâm-ı şâhâne ile dahî taltif buyrulması irade ve ferman buyrulmuş olduğundan beyan-ı hâle ibtidar kılındı. 9 Rebiulevvel, Sene 97.

rağmen Sâdullah Paşa'nın bu tarihten altı ay sonra rahatsızlığına mebnî tedavi için *Belçika*'daki *Ostand* kaplıcalarına gitmesine müsaade olunmamıştır⁷.

Sâdullah Paşa 1300 Cemaziyelâhır/ 1883 Nisan'ında *Viyana* elçiliğine naklolunmuş⁸ ve *Viyana* havasının mülayimeti sebebiyle sıhhatinde iyilik hissetmişti; fakat vatanına tahassürü artmış, tazallüm-i hal etmiş, yalvarmış fakat Abdülaziz'i hal eden ricale mensup addedilmesi ve V. Murad'ın başkâtibi bulunması sebebiyle kendisine itimad edilmediğinden pâdişah gelmesine kat'iyen müsaade etmemiştir; bu hususta merhum'un, Cevdet Paşa'ya göndermiş olduğu 18 Mayıs 1301 (1885) tarihli sûzişli mektubu vesîkaların sonuna konmuş olup merhumun el yazısının fotoğrafı da resimler arasındadır.

Sâdullah Paşa'nın evrakı arasında Başvekil Safvet Paşa ile onun oğlu Refet Bey⁹, Cevdet Paşa ve Kemal Paşa zâde Said Bey ile muhaberelelerine dair bazı mektuplar vardır. İç ve dış siyaset hakkında ve ilmi bir mevzu üzerinde kaleme alınan bu mektuplar pek mühim olup ayrıca neşredilecektir. *Cevdet tarihi*'nin son on ikinci cildinin gönderilmesi dolayısıyla Sâdullah Paşa'nın yazdığı mektuba Cevdet Paşa'nın verdiği cevap enteresandır.

⁷ Bab-ı Âliye hususiyye, Numara 40 :

Berlin sefiri Sâdullah Beyefendi hazretlerinin vücudça olan ihtiyaçtan dolayı *Belçika*'daki *Ostand* sularına gitmesi için rühsat istidasında olduğuna dair Hariciye nezâretinin tezkiresi arz u takdim kılındığını mutazammin tezkere-i sâmiye-i vekâletpenahları manzûr-ı âli-i hazret-i pâdişahî buyrulmuş ve mesail-i hâziranın ilcaâtıyla süferây-ı saltanat-ı seniyyenin bu aralık mahalli memuriyetlerinden infikâkleri muvafık-ı maslahat olamayacağından müşarünileyhin bu seyahatten sarf-ı nazar eylemesinin ve ârıza-i vücudiyyesi *Berlin*'de ikametine müsaid değilse hakipây-ı âliye arz olunmak üzere iş'ar-ı keyfiyyet eylemesinin kendisine sûret-i dilnüvâzânede nezâret-i müşarünileyhadan tebliğ ve izbarı müteallik buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı şehriyari icâb-ı âlîsinde olarak tezkire-i ma'ruza leffen iade kılınmış olmağla olbabda. 24 Ramazan 97 / 18 Ağustos 96.

⁸ Sâdullah Paşa, *Berlin*'den *Viyana*'ya naklini Başvekil Prens Bismark'ın tesirine hamlediyor; çünkü Alman veliahdı ile zevcesinin kendisi hakkında gösterdikleri teveccühün Bismark'ın hoşuna gitmediğini yazıyor (*Sâdullah Paşa yahut mezardan nida*, s 87).

⁹ Hariciyenin değerli sîmalarından olan Refet Bey iki defa Hariciye müteşarı olmuş, kırk iki yaşında iken 1887'de vefat etmiştir.

Viyana sefareti erkânı :

Büyükelçi Vezir Sâdullah Paşa'dan başka Viyana sefareti-nde maslahatgüzar veya müsteşar olarak Nasrî Franko Bey ile birinci kâtiplikte Subhi, ikinci kâtiblikte Paşa'nın hemşire zâdesi Es'ad¹⁰ ve üçüncü kâtiplikte oğlu Nusret Bey'lerle Ateşemiliter Ahmed Fuad Bey¹¹ Sefaret tercümanı Peter ile hademe ve hizmetçilerden aşçı Halil Osman ve Paşa'nın oda hizmetçisi Anna Şuman isminde bir kız ve daha sonra oda hizmetçisi olan Andreas Stipek ve hademe Jak Prüller, kapıcı Jozef Bartman vardı.

Sefarethâne mevkii ve bina vaziyeti :

Türkiye Sefarethânesi *Viyana*'da *Valner Strasse*'de üç numaralı apartmanın birinci katında olup sokağa nâzır bir yazı odası ile bir yatak ve bir sandık odasından ve arka tarafta da bir hamam odasıyla su ısıtmağa mahsus kazanı havi küçük bir oda ve ona muttasıl iki aralıktan ibaretti. Sefarethâne katının üç kapısı olup bunlardan ikisi hademelerin girip çıkmasına mahsustu; bu binanın ikinci katında kançılara dairesi vardı. Sefarethâne evvelce başka bir binada iken Sâdullah Paşa bu binayı buldurup taşınmıştı.

Paşanın oda hizmetçisi Anna Şuman :

Yirmi dört yaşında bulunan Anna Şuman (Anna Schumann) *Bohemya*'da Trabsontal kasabasında doğmuştur. Kendi ifadesine nazaran¹² dört kız ve dört erkek kardeşi vardı. *Viyana*'a gelerek Sâdullah Paşa'nın oda hizmetine bakmak üzere sefarethâneye girmiş, dört sene hizmetten sonra 1890 Eylül başında oradan ayrılmıştır.

Anna Şuman'ın sefarethânedeki ayrılışına sebep, bekârlık canına tak diyen Sâdullah Paşa'dan gebe kalmış olmasıdır. Günden güne karnı büyümekte olan Anna, vaziyeti etraftan ve *Viyana*'da bulunan hemşiresinden gizleyerek paşa tarafından kira-

¹⁰ Es'ad Bey, Roma sefareti ikinci kâtibi iken Sâdullah Paşa'nın arzusuyla Viyana sefareti-ne nakledilmiştir.

¹¹ Bu Ahmed Fuad, Mısır kıralı olan I. Fuad olup şimdiki kıral Faruk'un babasıdır.

¹² Bu yazının sonundaki vesikalar arasında bulunan Anna Şuman'ın isticvâb evrakına bakınız.

lanan bir eve yerleştirilmiş ve sonra oradanda *Hengas* sokağında kırk iki numaralı eve nakletmiştir. Anna Şuman'ın, paşanın yanından ayrılması Sâdullah Paşa'nın yaz münasebetiyle sayfiyede bulunduğu zamana rastlar.

Sâdullah Paşa yazlıktan *Viyana*'ya geldikten sonra Anna Şuman'ı sık sık ziyaret eder, bütün ihtiyaçlarını temin eylerdi. Hattâ Paşa, bu kıza kırk elli bin filorin yani beş bin altın vererek bir irad almayı va'detmiş, Anna Şuman da buna mukabil ev yerine para istemiş, fakat bütün bunlar fi'le geçmiyerek sözde kalmıştır.

Sâdullah Paşa, kendisinin başka bir yere naklinde kendisiyle beraber gelip gelmeyeceğini Anna Şuman'dan sormuş, o da *Istanbul*'dan başka nereye giderse beraber geleceğini söylemiştir; gün geçtikçe ve Şuman'ın doğum zamanı yaklaştıkça Sâdullah Paşa bir iskandaldan korku ve telâş etmeğe başlamış, düşünmüş, muhtelif tedbirler hatırına gelmiş ise de aşağıda görüleceği üzere bunların her birini mahzurlu görerek kendisince bir çıkar yol bulamamıştır.

Sâdullah Paşa'nın, yeğeni Es'ad Bey'i bu sırra mahrem etmesi :

Merhum Sâdullah Paşa intiharından takriben beş ay evvel (1306 Ağustos/1890 Eylül başı) yeğeni Es'ad Bey'i Roma sefaretî ikinci kâtipliğinden *Viyana* sefaretî ikinci kâtipliğine naklettirmişti. *Viyana*'ya gelen Es'ad Bey, Paşa'nın *Hoteldorf* köyündeki sayfiyesine inmiş, orada paşanın oda hizmetçisi Anna Şuman'ı görmüş ve Es'ad Bey'in gelişinden takriben bir ay sonra daha yukarılarda Bahsedilen gebelikten ötürü bu kız Paşa'nın yanından çıkarak ayrı bir eve yerleşmiştir.

Sayfiyeden *Viyana*'ya inildikten sonra Sâdullah Paşa, meseleyi Es'ad Bey'e açarak onunla istişareyi muvafık görüp bir gün gezinti esnasında Avrupa'da âilesiz yaşamanın müşkilâtından bahsetmiş ve nihayet Anna Şuman'la münasebetini ve kızın gebe kaldığını anlatmış, "Çare ne? Olacak oldu, teessüfün faydası yoktur," diyerek bu işin gizli tutulmasını ve Avrupa'da kaldıkça bu kıızı terk etmemek istediğini söylemiş ve gebelik işinin gürültüsüzce halledilmesini arzu ettiğini Es'ad Bey'e bildirerek bu hususta onun yardımını istemiştir.

Sâdullah Paşa, *Viyana*'da sefarethânededen dışarı çıktıkça sık sık Anna Şuman'ın oturduğu eve giderek kendisiyle münasebetine devam etmekte idi. Gün geçtikçe, yani kızın doğurma zamanı yaklaştıkça Sâdullah Paşa'da bir değişiklik husûle gelmiş, yemek, içmekten, ülfet ve samimiyetten, hattâ gazete okumaktan bile kesilmiş ve Es'ad Bey ile bütün görüşmesi bu mesele üzerine ve buna bir çare bulmağa inhisar etmiştir. Paşanın kızla görüşmesi haftada bir ve nihayet iki iken intiharına yakın günlerde çok sıklaşmıştır.

Sâdullah Paşa bir gün bu işe dair bazı sualler yazarak maslahatın kime ait olduğunu gizleyerek bu husustaki kanunî ahkâmı öğrenmek istemiş ve yeğeni Es'ad Bey'i sefaretin avukatı Lipiçki'ye göndermiştir. Avukat evvelâ kızın yaşını sormuş, yirmi dört yaşında olduğunu anlayınca Avusturya kanunlarına göre sinn-i rüşdün yirmi beş yaşın ibtidasından başladığını ve söylenen kızın henüz yirmi dördünde bulunduğuna göre işin şü'yü bulup kızın velileriyle davaya meydan verilmemesi için meselenin sekiz ay daha gizli tutulmasını ve sonra kızla beraber mahkemeye gidilerek hâkim tarafından tesbit edilecek yirmi senelik nafaka veya aydan aya muayyen bir paranın çocuğa verilmesinin mümkün olacağını söylemiştir. Bundan başka velileri kızın mevcut başka herhangi bir erkekle izdivacına mâni olmayacaklarından münasip bir adam bulunarak tazminat mukabilinde kızın o adama nikâh edilerek çocuğun o şahıs tarafından evlâdlığa kabulü en kestirme yol olduğu da avukat tarafından beyan edilmiştir.

Es'ad Bey avukatın mütalealarını Sâdullah Paşa'ya söylemiş ise de, merhum böyle bir buhran içinde sekiz ay geçmesinin mümkün olamayacağını ve tezviç usulünün işi kısa keseceğini ve bu halin kızın arzusuna da muvafık olduğunu söyleyerek kızı alacak bir adam düşünmeğe başlamış ve bu fikrini kıza da bildirerek sefaret hademelerinden bazılarını teklif etmiş ise de kız : — "Vay, siz beni uşaklara mı lâyıık görüyorsunuz? diye mukabele etmiş ve bunun üzerine Sâdullah Paşa kendisinin bir adam intihap etmesini kıza teklif etmiş ise de kız :

— "Bunun daha sırası değil, hamlim ağırlaştı, böyle şeylerle uğraşmağa vaktim yoktur; bunlar çocuk doğduktan sonra düşünülecek şeylerdir. Şimdi bize lâzım olan, işin gizli tutulmasıdır; bu da *Viyana*'yı terk edip *Graç*[Graz] gibi yakın bir kasabaya gitmekle

olur, çünkü hamlim ağırlaştığından buradaki (Viyanadaki) hemşiresinin beni bu halde görmesini ve aramız bozuk olduğundan vaziyeti anneme bildirmesini istemem,, demiştir.

Paşa, işin şüyûundan korkarak Anna Şuman'ın Graz'a gitmesini istememiş ve bu suretle aradan bir kaç gün daha geçmiştir ; bu ara günlerde Sâdullah Paşa bir akşam son günlerindeki mutadının hilâfına neşeli olarak Es'ad Bey'e :

— “Gel, işe pek iyi bir çare buldum ; beynim artık rahat etti ; hattâ keyfimden şekerlemeciye uğrayıp âdetim olmadığı halde birkaç konyak aldım,, demiş. Es'ad Bey de çarenin ne olduğunu sormuştur. Sâdullah Paşa da, bu işi oğlu Nusret Bey'e isnad eyliyerek gizlice doğurup çocuğu İstanbul'da bırakarak avdet etmek üzere Anna Şuman'ı İstanbul'a göndereceği cevabını vermiştir.

Es'ad Bey, dayısının bu mütaleasına iştirak etmiyerek mahzurlarını zikretmiş ve kızın Edirne'de hemşiresinin yanına yollanmasını teklif etmiş ise de orada Almanca bilen olmadığı için Sâdullah Paşa muvafakat etmemiş ve İstanbul'a gidip gitmemesi hakkında mütaleası sorulan Anna Şuman da İstanbul'a gitmek istemediğinden Sâdullah Paşa'nın bu neş'eli saatleri çok sürmemiştir.

Sefaret tercümanı Peter'e müracaat fikri :

Sâdullah Paşa'nın bütün meşgalesi bu işin halli olduğundan bir kere de Sefaret tercümanı Peter'e başvurulmasını arzu etmiş ve :

— “Peter beni sever, bu müşkül halden beni kurtarmak için kızı almağa muvafakat eder, kendisine yirmi otuz bin frank para veririz, çocuğu kabul ettirdikten sonra yine kendisinden alırım ; böyle bir teklif yapsak nasıl olur ?,, diye yeğenin fikrini sormuştur : fakat Es'ad Bey, Peter'in namuslu bir adam olup böyle bir tekliften çok müteessir olacağını beyan etmesi üzerinde Sâdullah Paşa bu fikrinden de vazgeçmiştir.

Paşa'nın teessürünün artması :

Merhum Sâdullah Paşa bu sırada İstanbul'dan büyük oğlu Vasıf Bey'den, refikasının hastalığına dair bir mektup almıştır. Bu mektupla Anna Şuman'ı nikâhla almak fikrinin aynı zamana tesadüf ettiği için Paşa'nın vicdaniyle olan mücade-

lesi ve bunun neticesi olarak teessürü artmıştır ; hattâ mektubu sofrada başında yemek yerken almış, teessüründen yazı odasına çekilerek ağlamıştır.

Kendisiyle beraber her zaman öğle ve akşam yemeklerini yiyen E s' a d B e y, dayısını teselli etmek istemiş, fakat S â d u l l a h P a ş a yeğenine :

— “Oğlum, mesâib birbirini takip ediyor ; hafidem iyi olmadan haremim hastalandı ; benim başımdaki belâ ise malûmundur ; ahvâli beğenemiyorum ; hemen Aliah encamını hayr eyliye,, demiş ; o geceyi uykusuz geçirmiş ve nihayet refikasının hastalığından bahis ile İstanbul'a gelmesine müsaade istemek üzere Mâbeyn başkâtipliğine telgraf çekmeğe karar vermiştir.

Telgraf çekip sonra pişman olması :

Filhakika ertesi gün Mâbeyne telgraf çekerek izin isteyeceğini E s a d B e y'e açmış, o da seyahatin ve vatanı ziyaretin teessürünü tâdil edeceğini düşünerek teşvik etmiştir. Bunun üzerine S â d u l l a h P a ş a, mazeretini beyan ile İstanbul'a gelmesine müsaadeyi havi bir telgraf kaleme alarak S a i d B e y'e verip şifrelendirerek çektirmiştir.

Telgraf çekildikten bir kaç saat sonra S â d u l l a h P a ş a, çektiği telgraftan dolayı nâdim olarak :

— “Ya İstanbul'a gelmeme müsaade buyrulur ve bu iş de *Viyana*'da duyulursa pâdişahımızın, âile ve ahbablarımın yüzlerine nasıl bakarım,, diyerek haylı telâşlanmış ise de pâdişah evvelki müracaatları gibi bu defa da gelmesine müsaade etmediğinden heyecanı bertaraf olmuştur.

Es'ad Bey'in bir teklifi :

A n n a Ş u m a n'ın doğurması zamanı yaklaştıkça S â d u l l a h P a ş a, işin ağırlığı altında ezilmekte idi ; hattâ son zamanlarda kızla görüştüğü sırada “*Bu mesele benim sebebi mevtim olacak,,* demiş ve aynı sözleri E s' a d B e y'e tekrar etmesi üzerine mumâileyh, böyle za'fından dolayı dayısını teselli ile bir az da sertçe sözler söylemiş ve hatta kendisi âile sahibi olmakla beraber kızla birlikte mahkemeye gidip çocuğun babası kendisi olduğunu söylemek suretiyle dayısını bu ye's halinden kurtaracağını beyan etmiştir.

S â d u l l a h P a ş a, yeğenin bu fedakârlığını takdir ederek :

— “Beni gerçekten seviyormuşsun, berhudar ol evlâdım,, diye dua ve teşekkür ettiikten sonra :

— “Sen buraya geleli daha beş ay oldu. Mahkemede yapacağın böyle bir itirafa inanmak şöyle dursun gülerler; onun için bu sûret kabil değildir ; hattâ olsa bile senin nâmus-ı zâtfne ve hay-siyyet-i memuriyyetine dokunacağından nasıl tecviz edebilirim ? ,, demiş, Es'ad Bey'in bunun mümkün olabileceğine dair olan mü-talealarını kabul etmemiştir.

Sâdullah Paşa bundan sonra cebinde taşıdığı kızın adresini Es'ad Bey'e verip onun tarafından kaydedildikten sonra sobaya attırmış ve doğurmak üzere *Graz*'a gidecek olan Anna Şuman'la Es'ad Bey vasıtasıyla muhabere etmeği muvafık görmüştür.

Anna Şuman'ın *Graz*'a gitmesi :

Sâdullah Paşa, bu buhranlı zamanlarında Anna Şuman'ı sık sık ziyaret edip kendisiyle görüşüyür ve doğurmak üzere onun *Graz*'a gitmesine muvafakat etmek istemiyorsa da kız, *Viyana*'da bulunan hemşiresinin duyup annesine haber vermesinde korkarak *Viyana*'ya pek yakın olan *Graz*'da doğurmağı tercih ettiğinden Sâdullah Paşa'da istemiyerek buna muvafakat ediyor ve bununla beraber işin şüyû bulacağından korkuyordu. Hattâ kız kat'i bir surette gitmeğe karar verip hazırlandığı günlerde yani 1891 Ocak ayının on bir, on iki ve on üçüncü günlerinde, Paşa, Şuman'ın bulunduğu eve giderek hareketini bir müddet daha geri bırakmasını teklif ve rica etmiş ise de “*Ben eşyâmı topladım, artık hareketimi tehir edemem ; aramızda evvelce verilen karar mucibince yarın saat yedide (Paşanın intiharının sabahı) hareket edeceğim,,* diye kat'i surette cevap vermiştir.

Bunun üzerinde Sâdullah Paşa, kıza üçyüz florin yani otuz üç altın harçlık vermiş ve *Graz*'a varınca ihtiyacı olursa yine para gönderileceğini söylemiş ve kendisine yazılacak mektupların, Es'ad Bey'in adresine yollanmasını beyan etmiştir.

Aralarındaki karar mucibince, kız doğururken ölecek olursa Sâdullah Paşa çocuğu alıp terbiye edeceğini va'd ve hastalandığı takdirde tertip edeceği vasiyetnâmede çocuğu unutmayaacağına dair söz vermiştir. Paşa, Anna Şuman ile en son olarak 13 Ocak 1891 Salı günü akşam üzeri görüşmüş ve ertesi sabah erkenden trenle *Graz*'a hareket edecek olan Anna

Şuman'la vedalaşarak sefarethâneye dönmüş ve işte o gece feci âkibet vukua gelmiştir.

İntihardan evvelki bazı hazırlıklar :

Sâdullah Paşa, Anna Şuman işinden bir çıkar yol bulamayınca intihara karar vermiş, fakat bunun ne suretle yapılması hakkında tereddüt göstermiştir; odasının dolabında hizmetçilerinden gizli olarak hiç kullanılmamış bir ipten, kendisini asmak istediği istidlâf olunduğu gibi fişenk tedarik ederek ahçısına ruvelverini temizletmesinden dolayı da kurşunla intihar etmeğe karar vermiş olduğu da zannolunmaktadır.

Sâdullah Paşa intihar edeceği gecenin gündüzünde yani salı günü sefaretin döşenmesi masrafına ait evrak-ı müsbiteyi kendi yanında bulunmaktan ise kaçılarıyada daha muntazam bir halde bulunacağından bahis ile Maslahatgüzar Nasrî Franko Bey'e vermiş ve oğlu Nusret Bey'e beşyüz Napolyon altını vererek bir poliçe aldırıp *Istanbul*'a âilesine yollamış olduğundan bu haller kat'i surette intihara karar verdiğinin emarelerinden sayılmaktadır.

Merhum yine aynı gün, akşam yemeğinden sonra mütadi üzere yaya olarak sokağa çıkmış ve paltosunun dış cebinde ufak bir paket olduğu halde avdet etmiştir; hattâ oda hizmetçisi Andreas Stipek bu paketi cebinden çıkarmak istediği sırada Sâdullah Paşa çıkartmayıp bizzat odasına götürmüştür. İntihardan sonra öğrenildiğine göre bu paketin içinde bir buçuk metre veya bir metre seksen santimetre uzunluğunda bir lâstik boru vardı.

Anna Şuman'ın mektubu :

Anna Şuman 14 Ocak 1891 sabahı saat yedide *Viyana*'ya trenle beş saat mesafede bulunan *Graz* kasabasına hareket¹³ ve oraya muvasalatını müteakip Es'ad Bey vasıtasıyla Sâdullah Paşa'ya aşağıdaki mektupla gelişini bildirmiştir¹⁴ :

¹³ Anna Şuman'ın bu hareketi saatinde yani 14 Ocak çarşamba sabahında Sâdullah Paşa intihar etmiş, fakat uykuda olduğu zaaniyle sefaret oda hizmetçisi ve oradakiler henüz bundan haberdar olmamışlardı.

¹⁴ Anna Şuman'ın mektubunun fotoğrafisi vesikalar arasındadır.

Ekselâns,

Sâlimen *Graz*'a vasıl oldum; size aşağıdaki adresimi bildirmeğe müsaeret ediyorum; *Graz* hakikaten güzel bir şehirdir ve pek hoşuma gitmektedir. Bu mektubumun elinize değdiğini anlamaklığım için vusûlünü hemen bildirirseniz çok memnun olacağım. Çok selâmlar.

Hürmetkârınız
Anna Şuman

Graz I. Şmid-gasse, Numara 8, İkinci kat, Sağ taraf.

İntihar :

Sâdullah Paşa merhum, akşamları sefarette oğulları Nusret ve Ragıb ve yeğeni Es'ad Bey'lerle birlikte saat yirmiyeye doğru yemek yerd; vak'a akşamı yani 13 Ocak salı günü akşamı Es'ad Bey rahatsız olduğundan yemekte bulunmamıştı; paşanın yanındaki büyük oğlu Nusret Bey, rahatsızlığı sebebiyle hatırını istifsar için Es'ad Bey'in yanına gitmiş ve Ragıb Bey de uyumak üzere odasına çekilmiştir. Bundan sonra Sâdullah Paşa saat yirmi ikiye doğru yatak odasına girip âdeti üzere kapıyı kilitledikten sonra karyolasına yatmayarak sonradan anlaşıldığı üzere o gün akşam üzeri cebinde getirdiği paketteki lâstik borunun bir ucunu hava gazı musluğuna takıp diğer ucuna da ağzına alıp bir sandalyaya oturmak suretiyle intihar etmiştir.

Ertesi 14 Ocak 1891 Çarşamba günü Sâdullah Paşa mütadı olan saatte kalkmamış, hattâ öğleden sonra saat on dörde yaklaştığı halde içeriden bir ses çıkmamış olduğundan bu hal oda hizmetçisi ve uşaklar arasında telâşî mûcip olmuş, yattığı dairenin kapıları tıkrıdatılıp gürültü edilmiş ise de içeriden hiç bir cevap alınmamış bunun üzerine paşanın küçük oğlu Ragıb Bey telâş etmiş ve keyfiyyet o sırada sefarethâneye gelen Maslahatgûzar Nasrî Franko Bey ile Sefaret tercümanı Peter'e anlatılmıştır.

Bunun üzerine Peter gelerek içeriden bir ses almağa çalışmış ise de mümkün olamamış, kapı içeriden kilitli olduğundan acele bir çilingir getirtilip evvelâ kalem odasının ve sonra da yatak odasının kapıları açılmıştır. Yatak odasına girildiği vakit, karyolanın boş ve hiç bozulmamış olduğu görülerek hayreti mûcip olmuş, bundan sonra dairenin iç tarafı loş olduğundan hademe Jan Prüller mum yakarak hamam odasına girince Sâdullah Paşa'yı küçük odada bîyhuş bir halde bulmuşlardır.

Sâdullah Paşa, hava gazı musluğu altına konulmuş bir koltuk sandalyası üzerine elbisesiyle oturmuş ve vücûdu sandalyanın sağ tarafına meyletmiş ve ayakları ufak bir sandalya üzerine uzanmış ve dizlerinin üstü bir gecelik hırkasıyla örtülmüş ve ağzında hava gazı musluğuna takılmış bir lâstik boru olduğu halde kendisinden geçmiş bir halde görülmüştür. Lâstik boru dişlerinin arasına iyice sıkışmış olup hademe tarafından zorla çıkarılmış ve ağzından gelen kanla hademenin eli bulaşmıştır.

Bunun üzerine Tercüman Peter'le oda hizmetçisi Andreas Stipek baş ve ayaklarından tutmak suretiyle paşayı yatak odasındaki karyolasına yatırmışlar ve henüz kendisinde hayat eseri mevcut olduğu için acele sefarethâne karşısındaki Prens Esterhazy'nin hususî doktoru Bollak getirilip kol ve göğüs adalatına hareket vermek suretiyle sun'î teneffüs yapılmış ve bu sırada sefarethâne tabibi bulunan Broyning (Breuning) de gelmiştir.

Sureti vesikalar arasında görülen tabiplerin raporlarına göre muhtelif şekilde müdavâta devam olunmuş ve işin ehemmiyetine mebnî Prof. Dr. Draşe (Drasche) de çağırılmış ve o gün ve o gece hayat eseri bulunan merhumu kurtarmağa çalışılmıştır.

Ayın onbeşinci perşembe günü paşanın oğlu Nusret Bey ile yeğeni Es'ad Bey'in arzuları üzerine Prof. Dr. Notnagel de davet edilerek dört doktor tarafından bir muayene yapılmış ve Notnagel yapılmakta olan tedaviyi muvafık bulmuş ve kalbte gördüğü kuvvet üzerine oksijen teneffüs ettirilmesini tavsiye edip bu da müessir olmazsa son tedbir olarak hastanın veridinden yarım litre kan alınarak yerine sağlam bir insandan alınacak aynı miktar kanın zerkinî tavsiye etmiştir.

Bunun üzerine her yarım saatte iki defa zerk edilen müvelidülhumuza neticesinde teneffüs ve deveran-ı dem kuvvet bulmuş ve nabzı dahi yükseltilmiş ve kurtulabilmesi ümidi artmıştır.

Vefatı :

Ayın onaltıncı günü de bir ümitle geçmiş ise de onyedinci günü vaziyet ciddileşmiş, fakat alınan tertibat üzerine hasta tehlikeli durumdan kurtulmuş, lâkin bu muvakkat an az sürmüş ve onyedinci günü saat 23'de koma hali gelip iki saat sonra yani 18 Ocak 1891 pazar günü saat birde vefat etmiştir¹⁵.

¹⁵ Doktorların raporundan saat birde ve tahkik hey'eti raporiyle Sefaret

Merhumun hâlet-i nez'inde baş ucunda Kur'an okunmuş, Tuna üzerindeki *Adakale*'den¹⁶ getirilen imam ile muavini ve *Viyana*'da bulunan posta talebeleri, akaid-i diniyye muallimi Bosnalı Şükürü ve *Viyana*'da tahsilde bulunan Mısırlı prenslerin hocası Ahmed Necib Efen'di'ler marifetiyle gasl ve tekfini yapılarak cenazesi pâdişahın iradesiyle on dört sene hasretini çektiği *İstanbul*'a nakledilerek *Sultan Mahmud türbesi* bahçesine defnedilmiştir. Kabir taşında kendisinin:

Nolsan budur cihanda hayatın nihayeti

mısraı vardır.

Tahkikat :

Sâdullah Paşa'nın vefatı gerek Sefaret maslahatgüzarı Nasrî Franko Bey'in ve gerek üç doktorun raporlarıyla Hariciye ve Sadaret makamları vasıtasıyla Saraya bildirilmiş¹⁷ ve icabeden tafsilât verilmiş ise de II. Abdülhamid, Abdülaziz'in hal'ini müteakip onun servetinden istifade edenler arasında saydığı¹⁸ Sâdullah Paşa'nın parasına tamaan öldü-

başkâtibi Subhî Bey'in 10 Şubat 1791 tarihli ifadesinden biri on geçte vefat ettiği anlaşılıyor.

¹⁶ Adakale, Romanya ile Macaristan arasında ve Tuna nehri üzerinde bulunup Orsova karşısında Vidin sancağına tabi iken Berlin muahedesiyle Vidin'in Bulgaristan prensliğine terki üzerine Osmanlı idaresinde bir nahiye olarak mubafaza edilmiş idi.

¹⁷ 22 Cemaziyelâhır 1308 (1891 Şubat) tarihiyle Hariciyeden Sadarete yazılıp oradan da Mâbeyne arz edilen tezkire-i sâmiyede şöyle deniliyor :

Ber mantûk-ı emr ü ferman-ı hümâyun sebkeden iş'ar mucibince Sâdullah Paşa merhumun vefatına dair sûret-i umumiyede tanzim olunan rapor ile tıbbî diğer raporun gönderildiğini şâmil *Viyana* sefaret-i seniyyesi müsteşarı Nasrî Beyefendi'den vârid olan tahrirât-ı cevabiyye ile mârez-zikr sûret-i umumiyede yapılan raporun tercemeleri ve beraber bulunan bir kıt'a harita manzuûr-ı âli buyrulmak için Hariciye nezâret-i celilesinin tezkiresiyle maan takdim kılınmış ve nezâret-i müşarünileyhanın iş'ârına nazaran mezkûr tıbbî rapor kâmilen tabirât-ı fenniyyeyi hâvi olmasından nâşi liecl-it-terceme Mekteb-i tıbbiyye nezâretine gkudfrıldığınde vürûdunda anın dahi atebe-i ulyâya arz olunacağı derkâr bulunmuştur efendim. Fi 23 Cemaziyelâhır 1308/ 22 Kânun-ı sâni 1306.

Sadr-ı âzam

Kâmil

¹⁸ Abdülhamid, intihar raporuna inanmamış ve Midhat Paşa'da olduğu gibi kendisinden şüphe edilmemesi için işi ciddi tutmuştur. Sureti vesika-

rülmesi ihtimali olduğunu düşünerek gizlice İstanbul'da Polis umumî müfettişi Selestén Bonen, Dahiliye nezâreti kalemi müdürü Sadık ve İstanbul'da Zabtiye nezâretine memur Bertome isimlerindeki bir hey'et ile Fransa hükûmeti tarafından Paris Emniyet-i umumiye dairesinde kontrola memur Alber İskuru ve Paris Polis müfettişi Hanri Bek'i bu işin tahkikine memur etmiş ve ellerine bir de talimatnâme vermiştir¹⁹.

Sâdullah Paşa'nın cenazesıyla beraber oğullarıyla yeğeni Es'ad Bey İstanbul'a gelerek Sarayda şifahî ve tahrirî ifadeleri alınmıştır. Bunlardan Es'ad Bey'in ifadesi mufassal olup hadiseinin iç yüzünü tamamen aydınlatmakta olduğu gibi tahkik hey'etinin de zabtettiği Anna Şuman'ın isticvap evrakı da paşanın intiharına, kadını doğurup bunun şuyununun mevki ve haysiyetine dokunacağından korkmasının sebep olduğu anlaşılıyor²⁰.

lar arasında görülecek olan ve gizlice Viyana'ya gönderilen hey'ete verilen tahkikat talimatnâmesinde Abdülaziz'in hal'ini müteakip servetinin bir kısmı borçlarına verildikten sonra mütebakisinin Nuri, Mahmud, Hüseyin Avni ve Sâdullah Paşa'lardan mürekkep hey'et tarafından aralarında taksim edildiği ve komisyon âzâsından olan Sâdullah Paşa'nın zengin olup kendisine sâ-i kasd edilmiş olması ihtimali mevcut olduğu ve kendisinin işret ve sefahete meyli ve inhimaki ve uzun müddet Viyana'da bulunması neticesinde uygunsuz ahbaplar tedarikiyle bir sâ-i kasda kurban gitmesi ihtimali mevcut olduğu gibi oğullarının da genç ve tecrübesiz olmalarına mebnî sefahate düşüp babalarından para koparamıyarak bundan bîzar olarak bir harekette bulunmaları da mümkün olabileceğinden bu cihetten de tahkikat yapılması emredilmiştir.

¹⁹ Bu talimatın baş tarafında «Viyana sefiri Sâdullah Paşa'nın sebeb-i mevti hakkında tahkikat-ı hafiyeye icra etmek üzere memuren Viyana'ya gönderilecek olan Bonen Efendi ile rüfekasına talimat müsveddesi» ibaresi olup sûreti vesikalar arasındadır.

²⁰ Sâdullah Paşa'nın vefatı işini tahkike memur hey'et reisi Bonen Fransa elçisi ile yaptığı bir görüşmeyi müteakib Mâbeynci Emin Bey vasıtasıyla Saraya gönderdiği 4 Şubat 1306 (17 Şubat 1897) tarihli mektubunda şöyle diyor:

«Sâdullah Paşa intiharından on gün evvel ocak ayının dördünde imparatorun ziyafetinde bulunup imparatoriçe ile damdonörü arasında oturmuş, imparator ile Fransa elçisi de karşılığında imiş. Bütün gece Sâdullah Paşa hiç konuşmamış; çok vakit gözlerini kapalı tutmuş; yemekten sonra salonda bir defa dolaşmış, sonra imharator ile damdonörden müsaade alarak ayrılmış; fakat o kadar mahzûnâne bir surette veda etmiş ki arkasını döner dönmez ha-

Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla *Madrid*'te çıkan *Popüler* gazetesi, 20 Ocak 1891 tarihli nüshasında merhumun Âli ve Midhat Paşa'ların yetiştirmesi değerli bir diplomat olduğuna işaret ettikten sonra mütedeyyin bir müslüman olan paşanın *Avrupa*'da fesi bırakarak şapka giyen ilk Türk elçisi olduğunu beyan etmektedir²¹. Yine *Madrid*'te çıkan *El-koreo* ve *El-Liberal* ve *Lâ Repüblük* gazeteleri de Sâdullah Paşa'nın meziyetlerinden ve ailesinden ayrı kaldığı için teessüründen ve âilesini görmek için pâdişah tarafından tayin olunacak bir mahalde görüşmesine bile müsaade edilmediğinden vesaire gibi teessürü mücb hallerinden bahs eyliyerek kendisine acınmıştır²². Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla *Taymis* gazetesinin bir yazısından bahs ile Londra sefaretî İkinci müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey'in de 16 Ocak 1891 tarihiyle pâdişaha gönderdiği arzı sureti de makalenin sonundaki vesikalar arasındadır.

Sâdullah Paşanın mühim evrakı :

Sâdullah Paşa'nın ölümünden sonra II. Abdülhamid, paşaya ait evrak ve eşyanın defterinin ailesine verilmesini irade etmiş ve bu işe memur edilen Şehremini Rıddan Bey (Paşa), bu evrak arasında mühim muhabere evrakı bulunması ihtimaline binaen bunların muayeneden geçirildikten sonra verilmesinin münasip olacağını arz etmesi üzerine merhumun evrakı Hariciyeden tayin edilen Naum Efendi (Paşa) ile Umûr-ı muhtelita müdürü Rıza Bey ve bir de Rıdvan Bey²³ olduğu halde gözden geçirilmiş ve elde edilen bazı evrakın " *münderecatı şayan-ı ehemmiyet olduğu gibi bazı fıkraları bizzat zât-ı akdes-i hilâfetpenahiye taallûkî cihetiyle hitam-ı tetkik ve muayeneye kadar muharrerât-ı mezkûrenin ne Hariciyede ve ne de nezd-i memlûkânemde* (yani Rıdvan Bey'in yanında) *kılması tecviz olunmamasından* „ dolayı bunların

linden bahsolunmuş; hattâ 'biçare keedisine mâlik değil yakında bir sekteye uğrayıp gidecek; bir sene evvel âkil, hoggû idi' denilmiş ve onyedî, on sekiz ay evvel vermiş olduğu ziyafetlerinden bahsolunmuş. »

²¹ Mektûbî-i hariciyye matbûât-ı ecnebiyye kalemi tarafından tercüme edilmiş olup Saraya gönderilmiştir.

²² Mektûbî-i hariciyye matbûât-ı ecnebiyye kalemi tarafından tercüme edilmiş olup Saraya gönderilmiştir.

²³ Rıdvan Bey bu tarihte yeni şehremini olmuş ve arkasından vezirlik te verilmiştir.

pâdişaha takdimine lüzum görüldüğü arz edilerek takdim olunmuştur²⁴. Pâdişaha takdim edilen bu mektuplar on kadar olup merhumun Safvet Paşa, Cevdet Paşa, Safvet Paşa zâde Refet ve Said Bey'ler ile olan muhaberelelerini hâvidir. İç ve dış siyaset hakkında mühim olan bu mektuplar ayrıca neşredilecektir; bunlardan başka V. Murad'ın bir hatt-ı hümayununun Mâbeyn başkâtıplığı zamanında kendisinde kalmış olmasından bahis ile Hariciye müs teşarı Artin Paşa ile olan şifreli muhaberat da Saraya takdim edilen evrak arasında bulunmaktadır.

VESİKA SURETLERİ

Sâdullah Paşa'nın vefatı dolayısıyla Viyana'dan gönderilen raporlar

Bu hususa dair Sadr-ı âzam Kâmil Paşa'nın 23 Cemâziyelâhır 1308 / 3 Şubat 1891 tarihiyle Mâbeyne arzısı :

Ber mantûk-ı emr ü fermân-ı hümayun sebk iden iş'ar müci-bince Sâdullah Paşa merhûmun vefatına dair sûret-i umumiyyede tanzim olunan rapor ile tıbbî diğer raporun gönderildiğini şâmil Viyana sefaret-i seniyyesi müsteşarı Nasrî Beyefendi'den vârid olan tahrirat-ı cevabiye ile mârre'z-zikr sûret-i umumiyyede yapılan raporun tercümelere ve beraber bulunan bir kıt'a harita manzûr-ı âli buyrulmak için Hariciye nezâret-i celilesinin tezkiresiyle maan takdim kılınmış ve nezâret-i müşarünileyhânın iş'arına nazaran mezkûr tıbbî rapor kâmilten tabirât-ı fenniyyeyi hâvi olmasından nâşi li-ecli't-terceme Mekteb-i Tıbbiyye nezâretine gönderildiğinden vürûdunda anın dahi atebe-i ülyâya arz olunacağı derkâr bulunmuştur efendim. Fı 23 Cemaziyelâhır, Sene 308 ve fı 22 Kânun-ı sâni, Sene 306.

Sadr-ı âzam
Kâmil

I.

Hariciye nezâretine 23 Kânun-ı sâni (Ocak) tarihiyle Viyana Sefaret-i seniyyesi maslahatgüzarından vârid olan 29 numaralı tahriratın tercümesidir²⁵.

²⁴ Rıdvan Bey'ia 8 Şevval 308 (17 Mayıs 1891) tarihli olarak Abdülhamid'e arzısı.

²⁵ İstenilen malûmat fransızca olarak kaleme alınmış ve Hariciye nezâretine geldikten sonra türkçeye çevrilmiştir.

Şehr-i hâlin on sekizi tarihli ve yedi numaralı telgrafnâme-i nezâret-penahlerinde mûnderic ta'limâta tevfikân Sâdullah Paşa'nın keyfiyyet-i vefatına dair sûret-i umumiyede birer rapor ile tıbbî bir raporu leffen takdîme musaraat eylerim. Emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Melfuf raportun tercümesidir :

Valnerştrasse (Wallnerstrasse) sokağında kâin üç numaralı hânenin birinci katında sefirin ikamet eylediği daire, sokağa nâzır bir kalem ve bir yatak ve bir eşya odasından ve bir hamam odası ve hamamın kazanını havi ufak diğer bir oda ile hânenin içerisine doğru karanlıkça dar bir havluya nazır bir penceresi olan iki dehlizden mürekkeptir ; bu daireye hariçten üç kapıdan giriliyor ; bu kapıların ikisi hizmetçilere mahsus âdi kapıdır.

Kânun-ı sâfnin ondördüncü geçen çarşamba günü sefaret haricinde ikamet eylediğim hânenen mütadım veçhile sabah saat onbire doğru sefarethânenin ikinci katında kâin kañçilyaya gelecek takriben öğleye kadar oturmuş idim. Bermutad lokantada sabah taamını ettikten snra ba'de'z-zuhr saat bir ile iki arasında sefarethâneye avdetimde sokak kapısında mütelâşiyane lâkırdı eden bir hizmetçi ile kapıcı, sefirin mütadı hilâfına olarak elan kalkmadığını ve dairesi kapılarını tıkırdatıp gürültü etmişler ise de içeriden hiç bir cevap alınmadığını bendenize bildirdiler ; hakikat-i halde sefir bazan yatağında geç kalkar idiye de hiç bir vakit oda hizmetçisini çağırmaksızın bu kadar geç kaldığı yoktu. Bu halden bihakkın dūçar-ı endişe ve telâş olan müteveffanın küçük mahdumu Ragıb Bey'le hizmetçiler, Darülfünuna (Üniversite) devam etmekte olan büyük mahdumu ve Sefaret-i seniyye üçüncü kâtibi Nusret Bey'le bendeniz gibi hariçte ikamet eden ve kañçilyaya işleri öğle taamından sonra başladığı cihetle henüz sefarete gelmemiş olan Subhi ve Es'ad Bey'lerin esnây-i gaybûbetlerinde ve bendenizin dahi lokantada bulunduğum zamanda kapıyı tıkırdatmışlar ise de bir cevap almamışlardır.

Ragıb Bey içeriden bir ses çıkmamakta olmasından dūçar-ı havf u telaş olarak sefaret-i seniyyede ikamet eden Tercüman Mōsyō Peter'e koşup haber verdi. Mûmâileyh derhal gelerek içeriden bir ses almağa çalıştı ise de muvaffak olamadı. Bunun üzerine sefirin mütadı veçhile içeriden kilitlemiş olduğu kapılardan

birini açtırmak üzere bir çilingir çağrıldığı gibi bendeniz dahi her gûnâ ihtimale karşı mahallesinin en yakın tabibini celb ettirdim ve sefaret-i seniyye tabibi Doktor Broyning (Breuning)'e dahi haber yolladım.

O sırada çilingir kalem odasının kapısını açmış ve fakat yatak odasının kapısını dahi kilitli bulmuştur; bu kapı dahi açıldıkta Mōsyō Peter ile sefirin oda hizmetçisi Jan Prüller evvel be-evvel odaya girdiler, bendeniz dahi onları takip ettim; pencerelerin akşamdan bermütad kapanmış olan tahta kanatları açıldı; evvel beevvel odayı boş ve yatağı dahi hiç bozulmamış bir halde bulmaktan mütehayyir olduk; hizmetçi Jan Prüller dairenin iç tarafı karanlık olmasından dolayı mum yakıp taharrî ettikte en evvel sefiri, hamam kazanını hâvi olan odada bîhuş bir halde buldu; müşarünileyh gaz musluğu altına konulmuş bir koltuk sandalya üzerinde elbisesiyle oturmuş ve vücudı sandalyanın sağ kolu üzerine meyletmiş ve ayakları ufak bir sandalya üzerine uzanıp üzeri bir gecelik hırkasiyle örtülmüştü; yüzü ile göğsünde gaseyan âsârı müşahede olunuyor ve küçük oda ile dehlizde pek ziyada gaz kokuyordu; gazın patlamasından ihtirâzen mum derhal dışarı çıkarıldı. Tahmînen iki metre uzunluğunda ve bir buçuk metre genişliğinde bulunan mezkûr küçük oda melfuf haritada tamamen gösterilmiştir. Odada bulunan yegâne gaz musluğuna lâstikten bir borunun ucu geçirilmişti; muahharen sabit olduğu üzere bu boru takriben bir santimetre kutrunda ve bir buçuk metre uzunluğunda idi; borunun diğer ucu, hizmetçi Andreas Stipek'in ifadesine göre sefirin dişleri arasında kaviiyen sıkışmıştı; hizmetçi boruyu kuvvetle çekerek sefirin ağzından çıkardığını beyan etti; boruyu çekerken uşağın eli, sefirin ağzından çıkan kan ve mevadd-ı mideviyye ile bulaştı.

Mōsyō Peter ile Andreas Stipek sefiri derhal yatak odasına götürdüler; alelacele civarda bulunmuş olan Doktor Bollak fenne tatbikan emri tedaviye mübaşeret etmiş ve müteakiben bermütad vizitesini icra için kendiliğinden sefaret-i seniyyeye gelen Doktor Broyning'in muavenetiyle müdavâta devam eylemiştir, badehû Profesör Draşe (Drasche) dahi müdavata iştirak etmiş ve bir az sonra Nusret Bey tarafından izhar olunan arzu üzerine Profesör Natnagel (Nathnagel) dahi

konsoltaya celbedilmiş ise de sefire bakan etibbâ meyanına dahil olmamıştır. Burada sözü, sefire bakan üç tabibe bırakırım :

Mûmâileyhim meşhudatlarıyla hastaya icra olunan müdavâtı, fennî bir rapor-ı mahsusunda bastu izah eylemişlerdir. Sefire ilk müdavât icra olunduğu sırada bendeniz dahi küçük odaya girerek evvel beevvel elimi gaz musluğuna uzattım ve bunu açık bulduğundan kapadım; sonradan Profesör Draşe ve Doktor Broyning muvacehesinde daha ziyade dikkatle tekrar eylemiş olduğum sathî bir muayenede salifü'z-zikr koltuk sandalyası ile küçük iskemle ve gecelik hırkasından maada mumu tamamen yanmış bir şamdan ve küçük bir paket sargısı olduğu melhuz olan bayağı bir kâğıt parçası ve Valneriştrasse sokağında ön dört numaralı mağazada lâstige müteallik eşya tüccarından Fredrik Hobling namına bir kart ile paketleri bağlamak için mütad üzere istimal olunan ince sicim nevinden iki parça ipliğin dahi biri kazanın kenarında ve diğeri koltuk sandalyası üzerinde bulunduğunu müşahede eyledim; ufak odanın hâvi olduğu eşya bundan ibaret idi; koltuk sandalyası kalem odasının ve iskemle dahi yatak odasının eşyasından idi; hizmetçiler, işbu koltuk ile iskemleyi oradan kaldırdıklarını temin ediyorlar; binaenaleyh sefir, mezkûr sandalyeleri bizzat buldukları küçük odaya götürmüş olmalıdır; tekmil yanmış bulunan mumun yandığı sırada gazin (hava gazinin) patlamaması galiba lâstik borunun uçlarından birinin kısmen dışlar arasına sıkıştırılmasından neşet ettiği muhtemeldir; derhal küçük odayı kapayarak miftahı aldım, el'an her şey o halde bulunuyor.

Sefiri soymadan evvel elbisesinin yalnız sol cihetindeki ceplerini arayabildim; müşarünileyh sağ taraftaki ceplerin üzerine yatmış idi; elbisesi çıkarıldıkta tekmil ceplerini bizzaz kemal-i dikkatle taharri ettim; iki defa icra eylediğim işbu taharriyatta sefirin anahtar ve mühürleriyle cüzdanını ve altın bir kurşun kalem ile küçük bir tarak buldum. Es'ad Bey'le birlikte cüzdanının muhteviyatını sathiyen lede'l-muâyene bir azim ve karar ittihaz eyliyeceğine delâlet edecek tahriren hiç bir emare bulamadık. Yeleşinin sol cebinde bulunan ufak bir kâğıt hesaba müteallik bazı işaretleri havi idi.

Sefir bir kaç haftadan beru mağmum ve sükûtî bir halde idi; ezcümle şu son zamanlarda bu hal bir kat daha artmıştı; mama-

fih salı günü çehresinde pek de eser-i gumûm görmedik ; hizmetçiler dahi müşarünileyhe hizmet ettikleri vakit bir az beşûş gördüklerini söylüyorlar ; sefir akşam taamından evvel mûtadî veçhile mâşiyen sokağa çıkmış ve uşakların ifadâtına nazaran paltosunun dış cebinde ufak bir paket bulunduğ u halde avdet eylemiştir. Andreas Stipek, bu paketi cebinden çıkarmak istemiş ise de sefir çıkartmayıp bizzat kendisi odasına götürmüştür ; bu paketin lâstik boruyu hâvi olduğunu zan ve tahmin eylemekteyiz ; müşarünileyhin vefatından sonra merhum Fredrik Hobling'ten istihsal-i malûmata memur etmiş olduğum Doktor Lipiçki, tacir-i merhumun salı akşamı eşkâl-i mahsûsası sefirin eşkâline bi'l-vücûh tevafuk eden bir adamın bir metre elli veya bir metre seksen santimetre uzunluğunda lâsfik bir boru parçası mübayaa ettiğini kendisine beyan eylediğini bendenize söyledi.

Sefir alelâde sefaret-i seniyye ikinci kâtibi bulunan yeğeni Es'ad ve mahdumları Nusret ve Ragıb Bey'lerle birlikte saat sekize doğru taam ederdi : o akşam Es'ad Bey inhiraf-ı mizacı hasebiyle gelmemiş idi ; Nusret Bey dahi Es'ad Bey'in hatırını istifsar etmek ve Ragıb Bey uykuya yatmak için erkence çekilmiş olduklarından sefir yalnız kalıp saat ona doğru dairesine çekildi. İşte o dakikadan biyhuş bir halde bulunduğ u zamana kadar cereyan eden ahval şimdiye kadar keşf ve tahmine muvaffak olamadığımız bir sır içinde kalıyor ; şurası muhakkaktır ki müşarünileyh hava gazinin şem ve bel'yle tesemmüm etmiştir ; filhakika işin bir hareket-i meyusânedenn ibaret olduğuna hükmetmek için bazı zanniyat-ı kaviyye var ise de etibba alelhusus Doktor Draşe bâ-telgraf zât-ı âli-i âsafânelerine tebliğ edilen beyannâmede mûnderic rivayeti karin-i ihtimal görmekte sebat ediyorlar.

Bu fecîadan bir gün evvel sefiri ancak bir az görmüştüm ; zaten bir müddetten beru musahebatımız pek kısa idi ; çünkü beynimizde kat'î bir istişareye veyahut mahremâne bir musahabete mahal verebilecek siyasî ve bâhusus vukuatın fıkdanına mebnî, müşarünileyh bendenize olan emniyet-i kâmilelerinden dolayı evrak-ı vârideyi bendenize ita ve işlere müteallik ifadâtımı istima ile bu babta talimat verdikten sonra sükût eylerdi ; bunun üzerine bendeniz kendisini tasdîf etmek istemediğimin beyaniyle çekilir idim ; müşarünileyh dahi bendenize karşı daima lisan ve evzaca göster-

diği tatlılıkla peki cevabını verirdi. İşte bunun için yevm-i mezkûrda müşarünileyhin tavr u hareketinden bilhassa telâşî mûcib olabilecek hiç bir şey hissetmedim; yalnız şurasını zikretmeği vazifeden addederim ki Sefaret-i seniyye masarif-i tefrişiyyesinin bir kısmına müteallik evrak-ı müsbiteyi bendenize bi'lita Dersaâdetten para vüruduna intizaren bu hesabâtı kendi parasiyle tesviye ettiğini ve evrak-ı müsbit-e-i mezkûre kendi yazihânesinde evrak-ı saire ile karışık bir halde bulunmaktan ise kaçılıryada daha muntazam bir halde hifzedileceği itikadında bulunduğunu söyledi; müşarünileyh hesabât-ı mezkûreyi bendenize tevdi etmek niyetinde olduğunu zaten evvelce söylemiş olduğundan bu keyfiyyet dahi şüphemi davet etmemiştii. O andan itibaren sefiri ancak fâcianın zuhûru zamanında gördüm.

Salı günû sefir, âilesi namına bir poliçe almağa mahdûmu Nusret Bey'i memur ederek bunun için mûmâileyhe beşyüz napolyon vermiş ve bu parayı beyhûde nezdinde hifzedecek yerde borçlarına mahsûben Emniyet Sandığına teslim olunmak üzere haremine irsale karar verdiğini söylemişti. Nusret Bey, bendeniz henüz sefirin nezdinde bulunduğum halde bu poliçeyi pederine verdi. Sefir, paranın bu suretle irsali kâmilen emniyet-bahş olup olmayacağını bendenizden sual etmiş ve bu hususta asla endiseye mahal bulunmadığını cevaben ifade eylediğimde komisyon namıyla banka tarafından alınan yüz frankın pek fahiş olduğunu ihtar etti; yevm-i mezkûrda Dersaâdete bir paket gönderdi; poliçenin bu paket derûnunda bulunması melhuzdur.

Sefirin intihar efkârında bulunduğu zan ve zehabını teyide sarih emarât meyânında şurasını dahi zikretmeliyim ki yatak odasındaki dolaplardan birinin bir gözünde uşaklar, kullanılmamış sağlam bir ip bulmuşlardır; hizmetçilerin bu ipin vücudundan asla haber ve malûmatları olmadığı cihetle bizzat sefir tarafından mübayaa edildiği melhuzdur.

Bundan başka vak'a-i elîmeden bir kaç gün evvel haylı seneden beri hizmetinde bulunan Jorjdot vasıtasıyla bir rovelveri için fişenk mübayaa etmişti; müşarünileyh zaten kendisinde bulunan bu rovelveri aşçı Halil Osman'a temizletmişti; merkur Jorjdot ile Halil Osman hiç bir şüpheleri olmadığından evvelce bu işten hiç bahsetmemişlerdi.

Tafsilât-ı meşrûhaya nazaran sefirin kat'î bir surette hareketi kararlaştırmada evvel niyet-i fecfasını icra için suver-i muhtelif düşündüğü anlaşılıyor ; bizce mücib-i tesliyet bir şey var ise o da sefir hakkında en samimî ve muhalesatkârâne tekayyüdat icrasından bir an hali kalınmadığı fikir ve mülâhazasıdır ; çünkü merhum-ı müşarünileyhin mahdumlarından maada en büyük memurdan en ufak hizmetçiye kadar sefaret-i seniyye hey'eti kemal-i gayret ve muhalesatle vazifesini ifa etti ; etibba dahi sefirin muhafaza-i hayatı için vüs'-ı beşer dahilinde fennen ne yapılmak mümkün ise kâmilen icra ettiler. Müşarünileyh hâlet-i nez'e geldikte vezâif-i diniyye kâtilen ifa edildi. Subhi Bey'le Es'ad Bey Kur'an-ı kerim tilâvet ettikleri gibi *Viyana*'da mütemekkin Bosnalı bir hoca vaktiyle haberdar edilerek son nefesinde hazır bulunabilmiştir. Vefatı tahakkuk edince nâşî diğer bir odaya naklolunarak kibleye müteveccihen yatırılmış ve bir çarşaf örtülerek göğsü üzerine Mushaf-ı şerif açık olarak vaz'edilmiştir. *Adakalesi* imamı, bir muavin ve Bosnalı bir hoca ve bir Mısırlı hoca ile birlikte müteveffa hakkında son vezâif-i dinîyyeyi ifa ettiler ; hatm-i Kur'an olundu ; bu suretle müteveffây-ı müşarünileyh son dakikasında mukteziyyât-ı dinîyyeden mahrum kalmadı.

İşte meşhudât-ı âcizanem bundan ibarettir. Bunları, henüz kendimi toplayamadığım bir teessürün hatırımda muhafaza etmeliğime müsaade ettiği vuzuh ve sarahat ve işbu vaka-i elimde devlet-i metbuama karşı ibrazına mecbur olduğum sıdk ve istikamet ile bast ve izaha çalıştım. 23 Kânun-ı sâni Sene 891.

Maslahatgüzar

Nasrî

* * *

Nasrî Franko Bey'in bu raporundan başka kendisinin de imzasını havi 12 Cemaziyelâhır 1308/11 Kânun-ı sâni 1306 tarihli sefaret hey'eti ile merhumun oğullarının ve sefaret hademesinin imzalarını taşıyan²⁶ vak'adan evvelki hali ve vak'ayı

²⁶ Bu raporu imzalayanlar sefaret maslahatgüzarı Nasrî, Başkâtib Suphi, Ategemiliter Ahmed Fuad bin İsmail (Esbak Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu olup son zamanlarda Mısır kralı olan Fuad), İkinci kâtib Es'ad, Üçüncü kâtib (Sefirin oğlu) Nusret Sadullah, kardeşi Ragıb, Sefaret tercümanı Peter, merhumun açısı Halil Osman, emekdar şaşak Jorjdot, hademe

tasvir eden diğer müşterek bir rapor daha varsa da²⁷ hadise Nasrî Bey'in anlattıklarının aynı olup doğrudan doğruya bizzat pâdişahın istemesi üzerine 12 Cemaziyelâhır 308 (23 Ocak 1891) tarihli bir arzla ile Mâbeyn başkâtipliğine yollanmıştır²⁸.

II.

**Sâdullah Paşa'nın intiharına dair etibbâ
raporu tercemesi**

Bin sekiz yüz doksan bir kânun-ı sâni-i efrençsinin on dördüncü günü bâ'de'z-zeval, birle iki beyninde Sâdullah Paşa hazretleri bulunduğu banyo odasında kâtib-i husûsîsi Mösyo Peter ve hizmetçisi mârifetiyle yatak odasına götürülüp yatağına yatırılmış ve bir kaç dakika sonra Devlet-i aliyye sefarethânesi karşısında mukim bulunan Prens Esterhazi hazretlerinin tabib-i hususîsi olup en evvel celbolunan Doktor Bollak, Paşay-ı müşârünileyhin yatağında nabzı hareketsiz ve bi-şuûr ve benzi soluk mavi bir halde gözleri kapalı ve efanı kaldırıldıkta hadekaları gayri müteessir fi'l-i kalb ve teneffüs pek hafif, beden soğuk ve mefluç

Jan Prüller, hademe Andreas Stipek ve sefaret kapıcısı Jozef Bartman isimlerindeki bütün sefaret erkân ve hademelerdir.

²⁷ Bu raporun fransızca aslının birini ve son sayfalarının fotoğrafisi yazımızın sonuna koymuştur.

²⁸ Mâbeyn-i hümayun-ı cenab-ı mülûkâne başkâtabet-i celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

18 Kâoun-ı sâni tarihli telgrafnâme-i sâmilileriyle tebliğ buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahî muktezây-ı celîline Sâdullah Paşa merhumun hastalığına ve tedavisine dair kendisini sûret-i dâimede tedavi eden üç tabip tarafından tanzim olunan fennî bir rapor ile vefatına kadar cereyan eden ahvâl hakkında tafsilât-ı mükemmeleyi hâvi ve gayet etraflı olmsk üzere kaleme alınıp taraf-ı çakeranemden tahtın olunduğu gibi sefaret-i seniyyede mevcut bütün memurîn ve hademeye dahi tasdik ve tahtim ve imza ettirilen mazbata matvi bir kîta harita ile beraber ayrı zarflar derûnında olduğu ve üzerleri mühr-i bendegânemle hatmedildiği halde bir zarfa konularak bugünkü posta ile takdim-i pişgâh-ı âsafâneleri kılınımış olmağın olababda emr ü ferman hazreti men lehül-emrindir.

Viyana sefaret-i seniyyesi
Maslahatgüzarı

Nasrî

ve kol mafsalları bir hal olduğu gibi esabii teşennüc-i adalât mülâbesesiyle bozulmuş bir halde görmüştür.

A'râz-ı mesrûde ile paşanın bulunduğu hal ve mevki ve alehusus gaz-i münir ile memlû bulunan bir mahalde bulunuşu teşhisin ilânına kâfidir. Gaz-i münir ile isfeksiya (hamız-ı karbon) zâil olmakta olan kuvve-i hayatiyenin ikazı için Doktor Pollak tarafından kollar ve sadr adalâtına bir takım harekât-ı munfasıla-i mütemadiye verilerek teneffüs-i sınıâi icra edildiği gibi sol koluna bir pravas şankası dolusu eter zerk edilip çend dakika sonra dahi iki defa nisf miktarıyla aynı ameliyat tekrar edilmiş ve bundan bir çeyrek sonra sefaret tabibi olan Mösyo Broyning vürüd etmekle mûmaileyhin vürüdü hînde nabız sol tarafta hemen hiss olunur dereceye gelmiş ise de sağ kolunda büsbütün gayr-i mahsus bulunmuş, ve teşhis-i mevzû hiç bir derece iştibaha meydan bırakmamış ve olunan tedavi takip olunduktan başka etraf sıcak havlularla ihata edilip ve aleddevam bir yelpaze ile teceddüd-i hava tesrî edilmekte olduğu gibi teceddüd-i havayı temin için muttasıl bulunan odaların kapıları dahi bürudet-i hava nazar-ı itibare alınmayarak sokağa nazır bulunan pencereleri dahi açılmıştır.

Üç çeyrek saat sonra sağ kolun nabzı hiss olunmağa başlamış ve veçhinde az mavimtraklık kalarak teneffüs daha ziyade serbesti kesbetmiş ise de adalât hamul aynı derecede kalıp vakit vakit mâzıgada gûzar-ı fekki görölmeğe başlamakla işin derkâr olan ehemmiyet-i fevkalâdesine mebni muallim (Profesör) Doktor Draşe dahi celbolunarak teşhis-i mevzû taht-ı tasdike alınmış ve muallim-i mûmaileyh tarafından nabzın kuvvetine mukabil harekât ve züeyrat-ı kalbiyede görülen za'f üzerine on beş dakikada bir verilmesi tensib, şampanya şarabının bir yudumunu hasta bir kaç defada sühûletle bel ettiği gibi bu suretle müşarünileyhe akşama kadar yarım şişe şarap içirilmiştir. Tuz ile kâfuruyu hâvi olarak çay ile papatya menkundan mürekkep olup Cerrah Bahman tarafından icra edilen tenkiye siyahımtrak mevad ve bir def-i hasıl ettiği sırada hastaya müvellidü'l-humûza gazi teneffüs ettirilmesi tezekkür edilmiş ise de müdavât-ı müstamelenin devamı tercih olunmuştur; ve yevm-i mezkûrda biri akşamın altısında ve diğeri on birinde muallim Draşe ile iki konsulta daha icra edilmiş ve paşanın hali hemen gayri mütebeddil kalmıştır; akşama karip

Madam Dorliç nâmında bir hasta hizmetçisi gelip merkumenin hizmet-i mesbûkası şayan-ı takdir görülmüştür.

Esnây-i leyde Kâtib-i hususî Mōsyō Peter, Paşa'nın yanında kaldığı gibi mumâileyh bütûn hastalığı müddetinde dahi bir dakika müşarünileyh hazretlerini terk etmemiştir ve hey'et-i sefaret bi'l-münavebe paşanın halini istifsara geldikçe gerek hizmetçi kadın ve Tabib-i sefaret Mōsyü Broyning ve gerek Kâtib-i hususî Mōsyō Peter, Paşa'nın yanında bulunmuşlardır. Nezâret-i marîz veç-i âti üzere mürettep idi; şöyle ki, sefaret tabibi daima yatağın yanında bulunup yalnız sabahları sekizden on ve zeval vakti de iki ve akşamları da yediden dokuza kadar Doktor Pollak tarafından tebdil edilmekte idi.

Kânun-ı sâfnin onbeşinci günü sabahleyin (Perşembe) kâffe-i a'râz cüz'i kesb-i hiffet etmiş ise de fakat kuvve-i müdrîke aslâ avdet etmemiş ve hasta esnây-ı leyde ke'l-evvel yarım şişe şarap içmiştir.

Yevm-i mezkûr sabahının saat yedi buçuğunda üç tabip (Broyning, Draşe, Pollak) hal-i hâzırın teşeddüt etmemesinden ibaret olan bir hiffet-i cüz'iyeye görebildiklerinden müdâvât-ı sâbıkaya devam olunmuş ve soğuk su ile ıslatılmış olan bezler dimağında vukubulan ihtikan-ı muvakkatin izalesine gayr-i kâfi görülmekle dört adet sülûk yapıştırılmıştır. Öğle vakti dahi etibbây-ı mumaileyhim tarafından diğer bir konsolta daha icra edilmişse de tedâbir-i mezkûre ile beraber hastalığın henüz karar-sız görülmesinden neş'et eden tereddüd ve müşarünileyh hazretlerinin mahdumu Nusret ve yeğeni Esad Bey'lerin Muallim (Profesör) Notnagel ile bir konsolta yapılması arzuları üzerine muallim-i mumaileyh öğleden sonra gelerek teşhis ve müdâvât-ı mesrûdeyi bi't-tasdik kalbte gördüğü izdiyad-ı kuvvet hasebiyle müvellidü'l-humuza inşakını tavsîye ve ilâveten şimdiki halde tedbir-i diğer bulunmayıp ancak müdâvât-ı mürettebe kârgir-i tesir olamadığı takdirde son tedbir olmak üzere hastanın veridinden yarım litre demin ihraciyle yerine bir şahs-ı sâlimden müsavi miktarda naklü'd-dem icrasını tavsîye etmiştir.

Bunun üzerine her yarım saatte iki defa ve iki dakika fasıla ile on beş kere mevellidü'l-humuza inşak edilmeğe başlamıştır. İnşakat-ı mezkûre ile gerek teneffüs ve gerek deveran-ı dem kuvvet bulup teneffüsün adedi dakikada otuz ikiye ve nabız dahi

yüzde yüz on ikiye kadar çıkmıştır. Bu suretle teneffüs-i sınıât ve şampanya şarabına devam edilerek agdiye-i saireden bir şey verilmemiştir.

Kânun-ı sâninin onbeşinci günü olan yevm-i mezkûr ehemmiyeti haiz derecede bir tebeddül görülmüyerek geçip bâ'de'z-zeval Doktor Pollak tarafından mesâne-i marizden sonda idhaliyle ihrac edilen bevlin koyu renkte olduğu müşahede olunmuş ve yevm-i mezkûr akşamına doğru Muallim Draşe ve Broyning ile Pollak, levn-i marzin bir az daha açıldığını görmeleriyle ilk defa olmak üzere merhum-ı müşarünileyhin hayatını kurtarabilmek ümidinde bulundular. Saat onbirde Muallim Notnagel'e ihbar-ı keyfiyetle celbedip muallim-i mumaileyh dahi gerek hey'et-i sefarete ve gerek etibbây-ı mûmaileyhe ilk tavsiyesinin aynını icra etmiş ve leyle-i mezkûra böylece geçmiştir.

Kânun-ı sâninin onaltıncı günü sabahının üçünde müşarünileyhin yanında bulunan Doktor Broyning ahvâl-i umumiyeye-i marizde bir intizam-ı âhenk görmüştür ki nabzı daha kuvvetli atmakta, züeyrât-ı kalbiyyenin intizamı yolunda darabân-ı kalbiyye dakikada yüz doksan altıya kadar sayılmakta ve o vakte kadar zefiri mümted bulunan teneffüsün şehik ve zefiri mütenasiben devamda bulunmuş ve melamih-i vechiyye hal-i tabiisine rüçü etmiş ve hastanın gözlerine bir incilâ gelmişse de yalnız kuvve-i müdrîke avdet etmemiştir.

Yevmi mezkûr sabahının yedi buçuk raddelerinde Doktor Pollak'la Notnagel ve Draşe konsulta için içtimalarında sefir-i müşarünileyhin halinde görülen meyelân-ı sıhatten fevkalâde mütehayyir kalmışlardır; bu hal yirmi dört saat yani tamam yevm-i mezkûr müddetinde ve ertesi gecenin (17 Kânun-ı sânf) saat üçüne kadar devam etmiştir.

Prof. Notnagel'in, nabz yüz otuz ve aded-i teneffüs de dakikada kırka çıktığında son tedbir olmak üzere teklif etmiş olduğu naklü'd-dem ameliyatına ihtiyaç olmayıp müdavât-ı mürettebenin devamına hey'et-i etibbâca karar verilmiş ve her ne kadar Notnagel'in tavsiye-kerdesi olan nakl-üd-dem ameliyatına Muallim Draşe ve Broyning'e karşı muallim Notnagel bu neviden olmak üzere Berlin'de Mösyo Franke'nin seririyatındaki meşhudatını serd ve ityan etmesi üzerine üç tabib inde'l-hâce tedbir-i mezkûrun icrasında müttelik bulduklarını hey'et-i

sefaret ve ale'l-husus müşarünileyhin mahdumu Nusret Bey'e söylemişlerdir.

Mâh-ı cârfın onaltıncı günü akşamı Muallim Draşe ümit-var bulunduğu hâl-i marizin berdevam bulunduğunu görmüştür. Halbuki onyedinci günü sabahının vakt-i buhranında Doktor Broyning tarafından â'râzda bir tagayyür görölmeğe başlanmış ve saat üçte birden bire kavaid-i umumiyeye bir za'f târî olmuş küreyvât-ı demeviyenin azotla ihtilâtından neş'et eden rükûd-ı dem hasebiyle vecihte zuhur eden renksizlik nabzın şâri ve gayr-i mahsus olması ve fi'l-i teneffüse de za'f gelerek batna münhasır kalması ve zefir-i tavil ile mainde başa doğru bir ihtikanın müşahedesinden bir kaç dakika zarfında netice-i vahîmenin zuhûru derk edilmesinden mumâileyh müvellid-ül-humuzanın inşıkakını beşer dakika fâsıla ile sıklaştırıp ve kaşık kaşık şarap vererek cereyan-ı havayı temin zımında kapı ve pencereleri açarak teneffüs-i sînâf icrasına bi't-tekrar teşebbüs etmiş ve ol vakit hâl-i mariz yavaş yavaş saat yedi buçuğa kadar iyiliğe yüz tutmuştur; ve saat üç buçuktan sonra edviye-i mürettebeye devam olunmuştur.

Draşe, Broyning ve Pollak'tan ibaret olan üç tabip (Notnagel, Karakoide bir hasta görmek üzere azimet ettiğini bildirmiş) hâl-i marzi ayın on beşinde gördüklerinin aynı surette bulmuşlardır.

Ve her ne kadar bi'n-nisbe bu yolda bir hiffet görölmüşse de enzarın vehametine hükmolunmayarak şüpheli olduğu anlaşılmıştır. İlâveten icra ve devam edilen müdâvât ancak kuvve-i mevcude-i marizin devamına medar olabilecek halde idi. (Bu esnada hastalığın birinci gününde olduğu gibi toz kâfuru ve papatya ile çay menkuundan mürekkep olan tenkiye icra edilerek kema fi's-sâbık siyahıtrak bir def'-i tabii hasıl edebilmiştir ve öğleden sonra yine bir sonda ile alınan idrar, mikdar-ı kifayede ve daha berrak gelmiştir).

Efkâr-ı etibbâca hastadan kat'iyyen ümid-i hayat kalmadığına kanaat hasıl olduğu gibi gece yarısından sonra zuhûrî melhuz olan bir buhran-ı cedidten marizin istifade edebilmesinden başka ümit kalmamıştır; Doktor Broyning tarafından teklif olunup Draşe ve Pollak taraflarından kabul olunan et suyu ve kinin tertibi ita edilmiştir.

Kânun-ı sâninin onyedinci günü ayn-ı surette mürûr ettiği halde gecenin saat onbirinde nâgehânî halet-i nez' bed'eder ; tarz-ı teneffüs değişip iki saat sonra bi'l-inkitâ mariz terk-i hayat eder ; şu hâl esasen gaz-i münir istişmamından ileri gelen hastalığın netice-i kat'iiyesidir ve bu istişmamda müşarünileyhin bulunduğu ahvâlin gösterdiği veçhile ihtiyarî olduğu da kabil-i inkâr değildir ; lâkin müşarünileyhi bu karara sevkedeabilen iki sebep vardır ki :

Ya müddet-i mædideden berû dūçar bulunduğu illet, seheri (illet-i mezkûreye karşı 1890 senesi kânun-ı evvelinin on ikisinde tabib-i hususî Broyning'in akşamları almak üzere yarım gram sulfanal tertibi ile beraber müşarünileyhin edviyeye adem-i rağbetinden nâşi altı pakete münkasem bulunan ilâcın bir paketini kullanarak diğer beşi sandığında tabib-i mumâileyh tarafından bulunmağla müsbettir) veya vaktiyle humz-ı evvel azot gazinin uykusuzluğa müfit olduğunu işitip gaz-i müniri de o zan ile bir tecrübeye kalkışmasıdır. Bu suret kabul olunmadığı takdirde müşarünileyhin çoktanberu muhtel bulunan sıhhatini nazar-ı dikkate almak icabeder.

İki seneden beru müşarünileyh bir baş dönmesi hasebiyle yürümesinde bir adem-i emniyetten muztarip idi ve her ne kadar Doktor Broyning tarafından tertip olunan kuru hacamâtlar akabinde hastalık oldukça hafiflemiş ise de muallim Draşe ile edilen konsultada paşayı *Gastayn* sulariyle tedaviye karar verilmiş ve müdavat-ı mezkûreye de banyoların tabibi bulunan Mösyo Şider (Schider) 'in tertib-kerdi olan iyod-ı potasyum izafe olunarak hüsn-i netice de görüldüğü ve bundan başka *Gaştayn*'de bulunduğu hengâmda cümle-i asabiyyesinin ihtilâline delâlet eden a'râzdan olmak üzere defaat ile baygınlıklar geçirmiş ve bu kış halinden şikâyet etmiyerek geçirdiği halde son yazını da *Viyana* kurbinde bulunan bir sayfiyede bazı hafif mide ve bel'um nezleleri gibi rahatsızlıklar haricinde kemal-i sıhhatle imrar etmiştir.

Sayfiyeden gelerek teşrin-i sâni ibtidasında sefaretin *Şvindgasse* (Schwindgasse)'den *Valnerstrasse* (Wallnerstrasse) 'deki saraya naklinden sonra sefir-i müşarünileyhin tavrında bazı alâim-i hüzn ü kederle bir durgunluk görülmekte idi.

Müşarünileyhin âsâbını takviye için Doktor Broyning, yevmiye birden iki damlaya kadar mahlûl fodlar tertip ederek

ve hazmı tahrik için Malaga şarabıyla sıbg-ı râvend vermişti ki son günlerine kadar devam etmiştir.

Mehâzir-i mezkûre müşârünileyhi son zamanlarında bile müsamerât-ı siyasiyyeden men'etmediği gibi *Viyana* şehremininin ziyafetinde dahi harekât-ı umûmiyyeye iştirakten başka *Viyana* erbab-ı sanayii bazı meşahirine de kendini takdim ettiğini, Doktor Broyning ziyarete gittikçe kendisinin uykusuzlukla iştihatsızlıktan başka bir şeyden şikâyet etmediğini görmüştür.

Bir sû-i niyetle müşârünileyhde gaz-i münir teneffüsü fikrinin zuhûru hayret-âver olduğu gibi buna da, ya son zamanlarda görülen uykusuzluk veya iki sene evvel meşhud olan hal-i asabiyeye müşâbih bir ihtilâl-i dimağ sebebiyet vermiştir. *Viyana* 23 Kânun-ı sâni 1891.

Muallim Doktor
Draşe

Tabib
Broyning

Doktor
Pollak

Fransızca asıl raporun sonundaki imzaların imlâları:

Prof. Drasche

Dr. Breuning

Dr. J. Pollak

III.

Viyana sefaret-i ikinci kâtibi ve Sâdullah Paşa merhumun yeğeni Esa'd Bey'in intiharın esbabını anlatan 26 Kânun-ı sâni 1306 (Ocak 1891) tarihli ifadesi

Esa'd Bey, merhum Sâdullah Paşa'nın oğulları Nusret ve Ragıb Bey'lerle birlikte *İstanbul'a* getirtilerek Saray'da Başkâtip paşa ile Mâbeynci Nuri Bey taraflarından ifadeleri alınmıştır. Esa'd Bey'in tahriri ifadesi intiharın sebebini açıkça göstermiş olduğundan aşağıya aynen naklediyorum :

Kulları bundan iki buçuk sene mukaddem *Roma* sefaret-i seniyyesi ikinci kitabetine tayinle mazhar-ı âtîfet-i cenab-ı velinimet-i a'zamî buyurulmuştum. İki seneye karip bir zaman bu memuriyette ffay-ı hizmet ettikten sonra saltanat-ı seniyyenin *Viyana* sefiri bulunan dayım Sâdullah Paşa hasbe'l-karabe maiyyetinde bulunmaklığımı arzu ederek kullarını seferet-i müşârünileyhânı münhal olan ikinci kitabetine naklettirmek istemiş ve bu babdaki re'y-i âbftdanemi istifsar etmişti. Kulları bu arzularına iştirak ile beraber taayyüşün ehveniyeti cihetle *İtalya'da* kalmak-

lığımın hakk-ı kemterânemde daha faydalı olacağını ve orada bir az daha temdfd-i ikamet edilirse tekellümüne başladığım lisan-ı mahallînin dahi evvelce *Berlin*'de tahsil ettiğim Alman lisanı gibi kuvvetlendirileceğini iş'ar ile beyân-ı itiraz eylemiş idi isem de merhum-ı müşarünileyh tahvil-i memuriyetim hakkındaki fikrinden fâriğ olmayarak kullarını *Viyana*'ya naklettirmişti²⁹.

İşbu bin üç yüz altı senesi ağustosunun altıncı günü (Miladî 18 Ağustos 1890) mahall-i memuriyyet-i cedidem olan *Viyana*'ya muvasalat ve paşay-ı müşarünileyh ile şehrin cenub-i garbiyyesinde vâki *Hoteldorf* nâm karyede isticar etmiş olduğu sayfiyede ikamet eylemiştim. Hânedede müşarünileyhin oda hizmetinde müstahdem *Anna Şuman* (Anna Schumann) namında bir kız vardı; bu kız kullarının *Viyana*'ya vusûlünden takriben bir ay sonra eşyasını alarak çıkıp gitmiş ise de kendisinin paşa ile olan münasebet-i mahremanesine vukufum olmadığından azimet-i nâgeh vukuuna ehemmiyet vermemiş ve hiffet-i mizacına dair evce bir takım sözler dönmekte olduğundan, gitmesini bu haletin merhum tarafından anlaşılmış olmasına haml ile evi terk etmesinden dolayı memnun olmuşum; lâkin muahharen gitmesinin akrabasını görmek üzere muvakkat bir gidiş olduğunu kendisinden rivayeten uşaklardan işitilmişti.

Eylülün evasıtına kadar köyde kalınmış ve merhum-ı müşarünileyh daima şen ve şetaretili bir halde bulunmuştu. Geceleri kitap okumak ve şatranç oynamakla vaktimiz geçer ve gündüzleri gezmeğe çıkınca ekseriya kullarını beraber alarak esnây-ı geşt-ügüzarda ahval-i siyasiyeden ve mesâil-i edebiyeden bahsederdi. Bir aralık hal ve tavrı kulları ile bir iş üzerine hasb-i hal etmek arzusunda bulunduğunu göstermeğe ve bu hal günden güne tezayüd eylediğinden nazar-ı dikkat-i kemterânemi celbetmeğe başlamıştı; şehirde utak iki odalı bir daire taharri etmeğimi tenbih etmesi de kullarına büsbütün merak vermişti.

Bir gün yine berveçh-i mütad gezmeğe çıkmıştık; gezerken bazı âfakî sözlerden sonra Avrupa'da familyasız yaşamının müşkilâtına sevk-i kelâm ederek ve ve bir takım mukaddimeler

²⁹ Merhum Sâdullah Paşa'nın, Es'ad Bey'i naklettirmek istemesinde daha aşağıda görüleceği üzere *Anna Şuman* işinden dolayı kendisine bir mahrem-i esrar aramasından ileri geldiği zannolunur.

yaparak mumaileyhâ Anna Şuman ile ülfet-i mahremânedeki bulunduğunu beyan ve kızın bir iki aydan beri hamile idüğünü dermeyan eyledi; bunu söylerken işte hücnet olduğunu itiraf ile bir az telâş gösterdi ise de “Çare ne? Olacak oldu, teessüfün faydası yoktur; bundan böyle lâzım olan işin mektûm tutulması esbabına müracaat etmek ve Avrupa’da kaldıkça bu kızı artık terk eylememektir,” dedi; kulları da veçhinde nümâyân olan helecân-ı kalbini teskin için bir az tesliyet ettikten sonra artık söze hitam verilip bir zamanlar bu işe dair beynimizde hiç söz edilmedi.

Eylül evasıtında şehre naklolundukta ikindiye doğru beraber gezmeğe çıktıkça bazan “benim bir az işim var, artık akşam sefarette görüşürüz,” diyerek kemterlerinden ayrılıyor ve tahmin-i abidâneme nazaran mumaileyhâyı görmeğe giderdi; teşrin-i sâni (Kasım) evasıtına kadar hal bu minval üzere geçti. Vakta ki Valner Ştrasse’de kâin yeni tutulan sefaretin tefrişi karin-i hitam olarak nakledildi, müşarünileyhin tavrı birden bire değişti, yiyip içmekten ve ülfet ve sohbetten ve hattâ gazete okumaktan bile kaldı; şöyle ki bu meseleden başka hiç bir lâkırdı etmez ve geceleri uyuyamadığı gibi gündüzleri dahi rahat eyliyemezdi. Velhasıl ağzından ah ve eyvahtan başka bir kelime işitilemezdi; kıza haftada bir ve nihayet iki defa giderken bu aralık sıklaştırdı.

Kulları gündüzleri işten ihtilâs edebildiğim vakti yanında geçirmekte ve geceleri nisfu’l-leyle kadar beraber bulunmakta olduğumdan halindeki inkılâbın kâffesi meşhûd-ı nazar-ı teessüfüm olmakta idi. Mükâlematımız daima bu işe bir çare aramağa munsarıf ve mükâlematımız daima bu maksada mün’atıftı.

Bir gün bir varaka üzerine kendi yazısıyla bu işe dair bir çare aramağa bazı sualler yazarak ve maslahatın kime ait olduğunu ketmetmekliğimi tenbih ederek olbabdaki ahkâm-ı kanuniyeyi tahkik ile iştişare-i keyfiyet için sefaret-i seniyyenin avukatı Doktor Libiçki’ye gitmekliğimi rica etti; kulları dahi müsaraaten gidip avukattan oldukça itmi’nan verecek haberler getirdi isem de yine merhumu teskin ve iknaa muvaffak olamadım, muahharen avukatla iki defa daha mülâkat ettim; kıza sû-i niyet yoksa işin pek o kadar ağır olmadığını beyan ile kaç yaşında olduğunu sordu; kemterleri, iş sahibinin ifadesine nazaran kızın işten gayet mütelâşi olduğunu ve mektum tutulmasını herkesten ziyade iltizam

etmekte bulunduğunu ve bu teşrin-i evvelde yirmi dört yaşına girdiğini cevaben ifade eyledim.

Avukat Avusturya kanununca sinn-i rüşdün yirmi üç yaşının müntehasından ve yirmi beşin ibtidasından bed' edeceğini ve o zamana kadar kız fi'linde muhtar olmadığından işin şüyûu halinde velileri tarafından İka-ı müşkilât edilmesinin yani davaya kıyam ile rahatsızlık verilmesinin melhuz idüğünü fakat önümüzdeki teşrin-i sânde talep ve istihsal-i rüşd edebileceğinden işi yalnız kendisiyle bitirmek için sekiz ay kadar daha ketm ile hüsn-i idareye mümâşat etmek daha makul ve münasip olacağını ve zamanı geldikte iş kat'iyyen bitirilmek istenir ise kızla birlikte işin ait olduğu mahkemeye gidilerek hâkim tarafından tensip ve miktarı tayin olunacak yirmi senelik nafakanın ya toptan veya mah bemaç çocuğa İtasına ve validesi tarafından teklif edilecek vasînin mahkemece nasbına muvafakat edilmesi yani işin bir mukaveleye rabt olunması lüzûmunu beyan ve bu gibi mevaddın hükâm tarafından mektûm tutulacağını ve çocuğa pederinin ismi verilmeyeceğini ilâveten ityan eyledi; bir de velileri kızın izdivacına mâni olmayacaklarından münâsip bir adam bulunarak lüzûmu miktar tazminat mukabilinde kızı kendisine nikâh ile çocuğu suretâ evlâtlığa kabul ettirmek hususunun tarik-i aksar ve eslem olduğunu söyledi.

Bunları merhuma ifade ettiğimde böyle buhran içinde sekiz ay daha mütereddid ve hayran vakit geçirmek kendisince kabil olamayacağını ve tezviç hususunun ise işi kısa keseceği gibi zaten kızın da arzusuna muvafık olmakla tarafından bi's-suhûle kabul ve tezviç edileceğini hülâsa-i kelâm en sade yol ve suret idüğünü teslim ile münasip bir adam düşünmeğe başladı ve hemen o gün kızın hânesine giderek sefaret-i seniyye hademesinden bazılarını teklif etti ise de kız: "Vay, siz beni uşaklara mı lâyk görüyorsunuz ? „ diyerek itâba âğâz ile kabulden imtina eyledi.

Bunun üzerine kendisinin bir adam intihap etmesini teklif etmiş ise de "Bunun daha sırası değil, hamlim ağırlaştı; böyle şeylerle uğraşmağa vaktim yoktur; bunlar çocuk doğduktan sonra düşünülecek şeylerdir. Şimdi bize lâzım olan ancak işin mahf tutulmasıdır; bu da Viyana'yı terk ile Graç (Graz) gibi yakın bir şehre azimetime mutevakkıftır; zira hamlim ağırlaştığından bura-

daki hemşiremin gelip beni bu halde görmesi ve aramız bozuk olduğundan işi valideme yazması muhtemeldir,, deyu cevap verdi.

Paşa ise hamlin gayet ağır ve havaların da ziyade soğuk olması cihetiyle kızın şayet yolda düşmek ve ve hastalanmak gibi bir kazaya uğrayarak kadınların meftûr buldukları za'f iktizasınca işi meydana koymasından ihtirazen gitmesine pek rû-yi muvafakat göstermiyor ve gözönünde bulunmak için *Viyana*'da kalmasını tercih ediyordu.

Bu keşmekeş içinde beş, on gün daha geçti. Bir akşam kendisini hilâf-ı mûtad olarak gayet neş'eli gördüm; "Aman gel, işe pek iyi bir çare buldum; artık beynim rahat etti; hattâ keyfimden Demel nâm şekerkiye uğrayıp âdetim olmadığı halde bir çok konyak içtim,, dedi; hattâ ziyadece keyifli olduğundan o akşam kendisini ziyârete gelen sefâret hey'etini de kabul edememişti.

Bulduğu çarenin ne olduğunu sual ettiğimde işi mahdumu Nusret Bey'e atf ve isnad ile kızı, gizlice doğurup çocuğunu orada bırarak avdet etmek üzere *İstanbul*'a göndereceğini söyledi; kemterleri bu fikrine iştirak edemedim ve "Mahdumunuz daha gençtir; evlenecek, ev bark sahibi olacak. Bu gibi şeylerin *İstanbul*'ca şuyuu halen su-i tesir ettikten başka istikbalen dahi hakkında muzır olur; böyle yapılacağına iş *Edirne*'de bulunan hemşire cariyelerine bildirilerek kız oraya gönderilse daha iyi olmaz mı? Bir de kızın ve velilerinin bu azimet hakkında rıza ve muvafakatleri istihsal edildi mi?,, deyu sual ettim; kız türkçe bilmediğinden ve *Edirne*'de ise almanca bilir kimse olmadığından oraya gönderilmesinin uyamayacağını ve fakat *İstanbul*'a gitmek hakkında fikrini yoklayacağını söyledi ve hemen gidip kendine teklif dahi etti; bunun dahi kabul olunmadığını görünce ve bu suretten maada şimdiye kadar hatıra gelen suver-i muhtelifenin hiç biri çocuk hakkında vaftiz denilen âyin-i İsevinin icrasına mâni olamayacağını anlayınca yine deryây-ı tefekkür ve tahayyüre dalarak bir çok tereddüdden sonra mahzâ bu hatây-ı azımden kurtumak için kızı gizlice nikâh etmek tasavvurunda bulundu ise de evvelâ kız reşide olmadığından velilerinin inzıam-ı rey ve rızalariyle aktedilmemiş olan gizli bir nikâhın kanun-ı memleket hükmünce müteber tutulmayacağından hiç bir faydası olmayacağını ve olsa bile vaftiz âyinine mâni olmak resmen müdahale etmeğe mütevakki

olduğundan işi tabii meydana çıkaracağını velhasıl korkulan şüyû hücnetine kendü re'y ve tedbiri sebebiyet vermiş olacağını, saniyen müteehhil bulduklarından, bir ikinci izdivaca kanun ve nizamât-ı memleket müsaade etmiyeceği gibi kızın dahî muvafakat göstermiyeceğini, netice-i kelâm bu suretin icrası kabil olamayacağını beyan ile izdivaç hakkındaki fikir ve re'yini çürüttüm; zira kızın evce olan sû-i iştiharına mebnî doğrusu mümkün dahi olsa nikâh meselesine gönlüm razı olmuyordu; bereket versin merhum da mütaleat-ı abîdânemin isabetini takdir ederek olbabdaki fikrini tagyir eyledi.

Günün birinde yine kullarını çağırarak "Sefaret-i seniyye'nin tercümanı M ö s y ö P e t e r beni sever, belki bu hâl-i müşkülden istihlâsım için kızı almağa muvafakat eder; kendisine yirmi otuz bin frank para verir ve resmen çocuğu kabul ettirerek sonra kendisinden yine alırım; bir kere teklif olursa nasıl olur?," deyu re'y-i kemterânemi sordu; kulları izhar-ı taaccüb ederek: "Aman efendim, bu nereden hatırınıza geldi? Vâkıa mumâileyh sizi pek sever; lâkin ashab-ı temkin ve nâmustan olduğunu ve kendisine yekten böyle bir teklif edilirse ne tesir hasıl edeceğini herkesten iyi temyiz ve takdir buyurursunuz; zannederim ki fena halde münkesir olur; böyle yapılacağına kendisi akşamları kahve ve birahânelerde dolaştığından ve bu mahallerde tabii muhtelif mizac ve meşrepte eşhasla görüştüğünden ihtimal ki size olan ihlas ve muhabbetine mebnî arayıp da buna muvafakat edecek bir adam bulur; tecrübe-i devletleri ve kendi hüsn-i ahlâkı emniyet ve itimada liyakatini kâfil olduğundan bir kere meseleyi açalım," dedi isem de bunu da yapmadı ve mahzûniyyet ve me'yûsiyyeti yevmen fe-yevmen tezayüd etmeğe başladı.

Hareminin keyifsizliğine dair mahdumu Âsaf Bey'den³⁰ gelen mektubun vusûliyle kızı (Anna Şuman'ı) da nikâh etmek fikrinin husûlü garaipten olarak bir zamana tesadüf etmiş ve hattâ kendisi de bu tesirat-ı mâneviyyeye taaccüb eylemişti; mektubu sofrada almış ve müteessiren yazı odasına çekilmişti; kulları da peşi sıra gitmiş olduğundan mektubu masasının üzerine

³⁰ Sâdullah Paşa'nın büyük oğlu Âsaf Bey de hariciye mesleğine intisab etmiş ve Berlin sefaretî başkâtibi iken 1313 Safer ve 1895 Ağustosta vefat ederek *Istanbul*'a naklolunup *Rumelihisarı* mezarlığına defnedilmiştir.

koyarak eşkriz-i teessür olduğunu görünce tesliyet yolunda bazı bazı sözler söyledim ; merhum bir tavr-ı hazin ile yüzüme bakarak : — “Oğlum, mesâib birbirini vely ediyor ; hafidem kesb-i âfiyet etmeden haremim hastalandı, benim başımda belâ ise ma'lûmundur ; ahvali beğenemiyorum, hemen Allah encâmını hayır eyliye,, dedi.

Ferdası günü Sefaret-i seniyyeye gelip öğle taamından sonra bermu'tad yanına girince : — “Bu gece yine uyuyamadım, vicdanım pek muztarıptır ; haremimi görmek için bâtelgraf mezuniyet isteyeceğim,, dedi ve bu babdaki fikr-i naçizânemi sordu ; kulları da seyahat ve vatani ziyaret belki halince bir hüsn-i inkılâba sebep olur ümidiyle elimden geldiği kadar teşvik ettim ; hemen yazihânenin başına geçip Mâbeyn-i hümâyun-ı cenâb-ı mülûkâne baş kitabet-i celflesine ruhsat talebini havi bir telgrafnâme yazdı ; kullarına okuyunca mezûniyet (haremimi görmek için) tabiriyle talil edileceğine “çoktan beru müştak ve mütehassir olduğum velinimet-i erham ve azam efendimiz hazretlerinin hakipay-ı şevket ihtivây-ı şehriyarflerine yüz sürmek ve bu vesile-i celile ile hasta bulunan haremimi de görmek,, ifadesine bina edilse daha münasip olmaz mı idi ? deyu âcizane bir mütalea beyan etti isem de :

— Hâkipay-ı şâhâneye yüz sürmek ecel-i mekasid ve taleb-i mezûniyet için âzam-ı vesaildir ; öyle büyük bir maksad ve sebebi böyle küçük bahanelere karıştırmak münâfi-i edebtir ; şimdiye kadar o maksad-ı celil ve cemile bina ederek mezuniyet istirhamında bulunmalı idim, hayfa ki nasılsa muvaffak olamadım ; şimdi bu vesile ile andan bahsetmek pek çirkin ve nâ-bemehaldir,, deyu cevap verdi ve telgrafın hemen olduğu gibi şifre edilmesini emrederek azimetine müsaade buyurulduğu takdirde *Viyana*'da kalıp ma'hud işi hüsn-i idare etmekliğim için kızla bir kere mülâkatım lüzumunu beyan eyledi. Telgraf gittikten bir kaç saat sonra kendisine büyük bir nedamet gelerek :

— “Eyvah ne yaptım ? İdamım hükmünü kendi elimle imzalamdım. Ya müsade buyurulur da *Istanbul*'da gidilirse ve ben orada iken iş de *Viyana*'da duyulursa pâdişahım ve âile ve ahbabıma ne yüzle görünürüm ? Bana ne nazarla bakarlar ? Namus ve itibarım kalır mı ? Böyle olmaktan ise ölmek benim için evlâdır,, gibi sözlerle izhar-ı ye's ve teessür etmeğe ve “Keşki elim kırılı idi de bu telgrafı imza etmeseydim,, diyerek “Ah ne olurdu mü-

saade olunmasa idi,, cümle-i temenniyesiyle me'zuniyyetin adem-i husûlü hakkındaki arzusunu göstermeğe başladı; hattâ "Bir daha böyle hiffet ve telâsla iş görmek istersem elimi tut da cebren mâni ol,, deyu kullarına rica ve tenbih eyledi.

İfadesine nazaran me'zuniyyet talebinde bulunduğundan dolayı kız da kendisini gereği gibi sıkımsı; hulâsa-i kelâm ruhsatın adem-i husûlü kendisini muvakkaten temin ve helecanını da oldukça teskin eylemişti.

Kemterleri öğle ve akşam taaamlarını merhumla beraber eder ve evkat-ı hâliyemi nezdinde oturmakla imrar eylerdim; kendisini yalnız bırakmamak için her gece nisfilleyle kadar birlikte bulunur idim. Bazan mahdumı Nusret Bey de oturmak istedikçe "Git piyano çal da bir az dinleyelim,, gibi bahane ile mir-i mûmaileyhi savar ve yine kaar-ı umman-ı hasbihale dalar idi. İkide bir "Vakit geliyor, çocuğun doğmasına az kaldı; zaman takarrüp ettikçe işin ağırlığı üzerime basıyor; müddet-i hayatımda çok müşkül haller geçirmiş ve cümlesinden bir tedbir-i istirahat ve selâmet bulabilmişim; bunda ise hiç bir girizgâha zaferyâb olamıyorum; serbest-i hareketimi kaybedip pespâyeden bir kızın bazîçe-i televvünatı oldum; bu hale mümkün değil tahammül edemeyeceğim,, deyu yanar yakılırdı.

Vak'a-i müellimeden beş on gün evvel kıza — "Bu mesele benim sebep-ı mevtim olacak,, zemininde idare-i lisan etmiş olduğunu bilmünasebe söylediğinden asabına bozukluk gelmiş olduğuna hükmederek :

— "Artık anlaşıldı. işi telâşınızla kendiniz berbad edeceksiniz, halinizden âdeta sıkılıyorum. Sizden buna değil belki daha büyük felâketlere karşı merdane göğüs verip tahammül edebilecek kadar kuvvet-i kalb beklerdim. Ne olmuş, kıyamet mi kopuyor? Bu kadar za'f, şan-ı recüliyyete yakışır mı? Bir az metin olunuz, insan değil miyiz? Böyle hatalar herkeste vaki olabilir,, deyu hayli itab ettim ve hattâ serzenişte daire-i edebın müsaid olduğu dereceyi tecavüz mecburiyetinde dahi bulundum.

Kulları bu zeminde idare-i lisan ettikçe müşarünileyh daima izhar-ı beşaret ederek :

— "Âferin oğlum, berhüdar ol. Sen burada olmasaydın benim halim nice olurdu? Tuttuğun meslekte devam et; zira sen de fütür getirir isen benim halim harap olur; yavaş söyle, sert

söyle; hemen söyle belki beni takdir et; zira sözlerin kalbime emniyet ve kalbime kuvvet veriyor,, deyu beyan-ı teşekkür ve mahzûziyyet eylerdi.

Bu hal-i ye's ve melâl böylece devam ve kıza hilâf-ı mu'tad olarak hergün gitmeyi iltizam eyledi; ikindiden sonraki vaktini daima mumaileyhâ ile geçirir ve akşamları macerayı hikâye ederek re'y-i abidânemi sorar dururdu; bu hal gece yarısına kadar sürer ve hatır-ı kemterânem pür ıztırab ve keder olurdu; hiç bir şeyle tesliyet bulmaz ve ne söylense tesiri görülmezdi. Söylenilen sözlere yegâne cevabı: "İlâhi, ne olurdu bu akli bana verse idin?,, hitabı idi; vak'adan üç gün evvel:

"— Esad Bey, benim artık tahammülüm kalmadı, ya fena halde hastalanacağım veyahut tecennün edeceğim, eğer öyle bir hal vâki olursa çocuklarımın burada senden başka kimseleri yoktur, menfaatlerini gözet,, demişti. Kulları da :

— "Berlin'de iken gözünüz ağrıdığı zaman da böyle demiş idiniz : Lehü'l-hamd üstünden on bir sene geçti. Hâlâ kemal-i sıhhat ve âfiyetle yaşıyorsunuz,, demiş ve "—Niçin daima böyle fena şeyler düşünöyorsunuz?,, deyu kendisini muâhaze etmişim ; leyl-ü-nehar ah-ü-zarla geçer ve aman yârab artık tahammüle mecalim kalmadı, cephanе üstünde oturuyorum, volkanlar tepesinde oturuyorum; iş akibet meydana çıkacak ve elbet başımı yiyecek sözlerini ikide bir tekrar eylerdi.

Bu hal kullarınca cidden bâis-i endişe ve melâl olmağa başladığından ve artık böyle sözleri dinlemeğe tâb ve tüvanım da kalmadığından görmüş ve görmekte bulunmuş olduğum lutfuna mukabil kendisini bu berzah-ı ıztırab ve belâdan kurtarmak indimde mukaddes bir vazife yerine geçti; vâkıa aile sahibi bulunduğum cihetle kendisine arz etmek istediğim hizmet hakk-ı kemteranemde bâis-i envâ-i mes'uliyete ise de hakk-ı meveddet ve nfmetsinası, minnetdâr-ı lütfu olduğum ve peder gibi tanıdığım bir dayıyı kurtarmak uğrunda her fedakârlığı göze aldırıldı; kızın tazminatıyla çocuğun nafakası kendi tarafımdan verilmek üzere işin mes'uliyetini üzerime almak istedim; yani kızla beraber mahkemeye gidip çocuğun babası benim deyu kendimi ibraz edeceğimi bildirdim.

— "Gerçekten böyle bir fedakârlık edebilir misiniz?,, deyu ettiği sual-i taaccüb-iştimale cevaben hemen yemin ve hattâ daha

büyüğünü etmeğe hazır olduğum hakkında kendisi temin eyledim ; mütehayyirâne yüzüme bakarak :

— “Beni gerçekten seviyormuşsun, behürdar ol evlâdım ,, diyerek dua ve teşekkür ettikten sonra :

— “Sen buraya geleli daha beş ay oldu ; mahkemede edeceğin böyle bir itirafa inanmak şöyle dursun işiten güler. Onun için bu suret kabil değildir. Hattâ olsa bile senin namus-ı zâtine ve hay-siyyet-i memuriyetine dokunacağından nasıl tecviz edebilirim.,, deyu cevap verdi. Kulları yine sözünde sebat ve ısrar ederek zatımı kendisine fedaya her zaman hazır olduğumu ve haysiyyet-i memuriyyetin muhafazası her memur için mukaddes bir vazife olduğundan işe girişmezden evvel tabii memuriyetimden istifa edeceğimi ve *Viyana*'da ettiğim ikametın böyle bir iddiada bulunabilmeğe kâfi olup olmaması bahsine gelince âvukatın ifadesine nazaran bir şahsın kanun nazarında bir çocuğa peder tanınması için validesiyle altı ay evvel ihtilât ettiğinin sübutu kifayet edeceğini ve bu müddeti doldurmak üzere bir mah daha beklenerek bâdehu mahkemeye müracaat edilebileceğini ve kız bir kere bu sureti kabule muvafakat ettikten sonra çocuğun âtisi temin edilmiş olacağından mahkemece hiç bir diyecek kalmayacağını kendisine tefhim ettim, maamafih yine teşekkür ve dua ederek kabulden istinkâf eyledi.

Vak'adan iki gün evvel ikindiye doğru yanında idim ; cebinde taşıdığı cüzdandan bir kâğıt çıkarıp —“Bu, kızın terk edeceği hanenin adresidir, ne lâzım cebinde dursun, ihtimal ki düşürürüm, sobaya at da yak, lâkin belki lâzım olur ; onun için unutma hatırında tut.,, dedi. Kulları kuvve-i hafızama pek o kadar güvenemeyeceğimi söylediğimden : — “Öyle ise bir kâğıda işaret et ; amma adres şeklinde yazmayıp yalnız kendin anlamak için cem tarzında rakamları birbirinin altına yaz da ele geçerse anlaşılmasın.,, dedi. Kemterleri dahi bu emirleri icradan sonra verdiği adresi sobaya attım ; bir kaç dakika sonra — “Bir kere bak, yandı mı ? ,, deyu yine sobayı açtırıp baktırdı ; yanmış olduğunu haber verdim ve bu kadar vesvese ettiğinden dolayı bir az serzeniş ettim. “İhtiyatı hiç bir zaman elden bırakmamalı,, deyu sükût eyledi ; bir az düşüedükten sonra : — “Belki kız, *Graç*'tan mektup yazmak mecburiyetinde bulunur, doğrudan doğruya bana irsal etmeyip senin vasıtanla isal etmesi için ismini ve oturduğun evin numarasını

yani adresini yaz da kendisine vereyim,, dedi; kemterleri de yazıp verdim. Bunun üzerine kendisinin almanca lâyikiyle ifade-i merama muktedir olmadığını dermeyan ederek *Graç*'a giderse orada ne yolda hareket etmesi lâzım geleceğine dair avukat tarafından verilen talimatı kıza tefhim etmek ve belki azımetten sarf-ı nazar ettirmek üzere bir gün kendisiyle beraber evine gitmekliğimi teklif eyledi ise de yevm-i mülâkatın tayinini kızla istişareye talik etti; ertesi günü kıza daha sormadığını söyledi; bir gün daha sükûtle vakit geçirdi; vak'adan bir gün evvel de kulları nâmizaç olduğumdan sefaret-i seniyyeye gelemedim; âkibet vak'a-i müelime zuhur ve ittihaz-ı tedabir de kullarını meftur eyledi.

Ferdası günü *Graç*'tan tercümesiyle beraber takdim kılınan mektup geldi³¹. İşte bu iş üzerine hatır-ı ahkârânemde kalan tafsilâtın bundan ibaret olduğuna cenâb-ı şahid-i âdil hazretlerini işhad eder ve mahzâ zât-ı akdes-i hümâyunlârına olan sadakâtime mebnî hakpây-i şâhânelerine arz olunmak üzere Başkâtip paşa kullariyle Nuri Bey kölelerine şifahen ettiğim hikâyeyi imtisâlen li-emr daha mufassal ve mükemmel olarak tahfîren dahî atebe-i ulyây-ı mülâkânelerine arza cür'et eylerim. Her halde ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman şevketlu kudretlu merhametlu pâdişahımız efendimiz hazretlerindir. Fî 26 Kânun-ı sâni, Sene 1306.

Viyana Sefaret-i seniyyesi İkinci kâtibi
Es'ad kulları

IV.

Sâdullah Paşa'nın suret-i vefatı hakkında gizli tahkikat icra etmek üzere Viyana'ya gönderilen Bonen Efendi ile arkadaşları Sadık ve Bertome Efendi'lere verilen talimat müsveddesi

Viyana Sefaret-i seniyyesi müsteşarı (Maslahatgüzarı) Nasrî Bey sefir-i müşarünileyhin sûret-i ma'lûmede vukubulan vefatından evvel ve sonraki meşhudât ve mahsusât ve ma'lûmâtını hâvi olarak hâkipây-ı şâhaneye irsal ve takdim eylediği raporun bir fıkrasında Sâdullah Paşa'nın vefatı günü bermutad sabahleyin saat on bir raddelerinde sefarethâneye gelip kalem odasında

³¹ Anna Şuman'ın göndermiş olduğu mektup metinde yazılmıştır.

bir müddet işiyle meşgul olduktan sonra yemek yimek için yine çıkarak ba'det-taam saat iki raddelerinde sefarethâneye avdet eylediğinden paşanın henüz kalkmamış olduğu söylenmekte ve ortada bir endişe ve telâş görülmekte olduğunu arz ve beyan ediyor. Mir-i müşârünileyh sabahleyin sefarete birinci defa vürûdunda endişe ve telâş hali mi yoksa temkin hali mi görmüş olduğunu tasrih etmediğinden burası anlaşılmağ lâzımeden olduğu gibi mütelâşi görmüş olduğu adamların tahkik-i ahvâli dahi iktiza eder.

Mezkûr raporun diğer bir fıkrasında Sefir paşanın familyasından sefarethânedeki bulunan kayını (yeğeni olacak) Es'ad Bey ve mahdumlarından Nusret ve Ragıb Bey'ler olup bunlardan Es'ad Bey sefarethâne haricinde ikamet eylediği mahalde hastalanmış olduğundan hatırını soran için Nusret Bey mebhüsün anha olan günden bir gün evvel akşamleyin Es'ad Bey'i görmeğe gitmiş olduğu ve Ragıb Bey dahi o gece saat sekizde Sâdullah Paşa ile beraber taam eyledikten sonra mütadından erkence yatmağa gittiği mümkün olmasına göre paşanın âriza-i ma'lûmeye düçar olduğu günün gecesi Es'ad ve Nusret ve Ragıb Bey'lerin üçü de paşanın yanında bulunmamış demek olarak bu ise adeta beyinlerinde böyle bir ittifak bulunduğunu gösterir ki bu hâlin garabet ve ehemmiyeti derkârdır.

Cihanca ve bütün saray halkınca mâlûm olduğu üzere esnayı inkılâbta cennetmekân Sultan Aziz Han hazretleriyle evlâdlarının nükud ve mücevheratı inkılâbın birinci salı gününden itibaren mabeyin-i hümâyun baş kitabesinde bulunan müşârünileyh Sadullah Paşa'ya gönderildiğinden ve bir kısmı hâkan-ı sâbıkın borçlarına verildikten sonra kısmı küllisi beyinlerinde taksim edilmiş³² ve cülûs-ı me'nûs-ı mülûkâne şeref-vuku bulması akabinde firdevs-âşiyân müşârünileyh ile hânedanının ancak sekiz, dokuz bin lira kıymetinde kırık, dökük mütebaki mücevherat ve eşyası Namık Paşa'nın taht-ı riyasetinde müteşekkil bir komisyon

³² Bu sözler tamamen uydurma olup o zamanki inkılâp ricalini lekelemek ve kendisini haklı göstermek için Abdülhamid'in emriyle yazdırılmıştır. Merhum Midhat Paşa komisyon reisi sıfatıyla Damad Nuri Paşa'nın bazı şeylere el uzatmasından şikâyet etmiş olup Abdülhamid diğer bir vesikada bu para ve mücevheratın Sultan Murad'a geçtiğini beyan etmiştir. Ali Suavi vak'asını müteakip, asıl Abdülhamid V. Murad'ın servetine vaz'-ı yed etmiştir.

canibinden hakpây-ı muallây-ı şâhâneye takdim ve teslim kılınmış ve bu sırada velinimet-i bî-minnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlzri vâlid-i mâcid-i ekrem ve amm-i mükerrerleri cennetmekân hazeratından kalan bunca mücevherat ve eşya ne olduğunu ol zaman serkurena Edhem bey'e sual buyrduklarında anları Sadullah ve Nuri ve Mahmud ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşa'lardan kimisi evine kimisi cebine koyduğunu ve kendisi o vakit hazine-i hümâyun kethüdası olup paşalar hazine-i hümâyundan bile deftere kaydolanmaksızın haylı eşya aldıklarını arz ve ifade eylemiş ve Abdülaziz Han hazretlerinin harem-i hümâyunlarındaki hazinede dört milyon liralık kadar nakdi ile altı milyon liralık konsolidesi mevcut olduğu bendegâni tarafından mevsukan rivayet olunmakta iken cülûs-ı hümâyun-ı hazret-i şehinşâhi esnasında işbu hazine kapıları kırık ve kâmilen boş ve toz içinde görülmüş ve'l-hasıl *Beşiktaş ve Çırağan ve Beylerbeyi Saray-ı hümâyunlarında bulunan mücevhere ve altın ve gümüşe dair eşya ile nükud ve esham komisyon tarafından tar ü mar edildiği muhakkak bulunmuş olup bu hâlin zikrolunan komisyon azasından bulunan Sâdullah Paşa'nın eshab-ı servet ve yesardan olduğunu isbat etmekle kendisine sû-i kasd edilmiş olsa şayan-ı taaccüb olamayacağı gibi zaten kendisinin işret ve sefahate şiddet-i meyl ve inhimaki³³ inkılâptan evvel dahi rüfekası beyninde malum olmasına ve tûl müddet *Viyana*'da bulunmasına göre kendisinin sefaret memurlarınca mâruf olmayan uygunsuz ahbaplar kazanmış olması da hatıra gelir.*

Bundan kat-ı nazar, mahdumları genç çocuklar olup bazı kadınlarla muşeka ederek onlara para yedirmek gibi tariklere sapmaları mümkinattan ve Avrupa memleketlerinde böyle şeylerin pek çok akçeye muhtaç olduğu dahi müsellemtan bulunmasına göre pederlerinden öyle külliyetli para koparamayarak bîzar ve me'yus olmaları ihtimali ise başkaca nazar-ı dikkat ve ehemmiyete şayan görünür; binaenaleyh buralarının da itmînan-bahş olacak surette red ve isbatı icabeder.

Raporun üçüncü fıkrasında paşanın bir müddetten beri hal ve tavrında merak eseri nümâyân olmakta ve çokluk lakırdı

³³ Sâdullah Paşa'nın içki kullanmadığı bundan evvelki Es'ad Bey'in ifadesi arasında görüldüğünden bu isnadın aslı yoktur.

etmemekte iken âhiren alâim-i nişat ibraz etmeğe başlamış olduğunu dermiyan eylediğinden kendisinin evvelki merak halinin sebebi ne olmak lâzım gelir? Ciddî bir keyfiyet mi yoksa hayalî bir şey midir? Buraları tetkik olunmalıdır.

Nasrî Bey raporunun bir dördüncü fıkrasında sefaretin mefruşatının tecdidi için Der-i saâdetten olunan istizanın cevabı teahhür etmesi üzerine müşarünileyh mefruşat-ı mezkûreyi kendi parasiyle tecdit ettirmiş olup kendisi bu hesap puslasını paşaya teslim eylemiş olduğunu ve muahharen müşarünileyh, kalem odası daha mahfuz olduğunu beyan ile iade eylediğini bast u dermiyan ediyor. Müşarünileyhin bu cevabı intihar tasavvurunda olduğu cihetle puslanın icabı icra olunmak üzere kalemce malum ve mahfuz olması lüzumunu düşüncesinden ileri gelebileceği gibi sû-i kasta duçar olmak ihtimalini piş-i nazara almasından dahi neş'et edebilir.

Beşinci fıkrada paşanın nezdinde bulunan beşyüz napolyonu haremının emniyet sandığına olan borcunu tediye etmesi için ona göndermiş olduğu hikâye edilmekte olup ancak müşarünileyhin bâlâda verilen tafsilât ile tahakkuk eden servetine ve daha geçenlerde haremine taraf-ı şâhânedan muavenet-i nakdiyyede bulunulduğuna nazaran haremının bu kadar borcu olmasına ihtimal verilemeyeceğinden müşarünileyhin bu parayı *İstanbul'a* göndermek istemesi intihar tasavvurundan yahut sû-i kasd hissinden ileri gelmiş olmak gerektir.

Altıncı bir fıkrada paşanın biyhuş bir halde bulunup tedavi olunduğu esnada dolabı açılarak muayene olundukta içinde yeni ve kalınca bir ip görülmüş ve müşarünileyhin bu ipi nereden, nasıl tedarik ettiğine dair kimsenin malûmatı bulunmamış olduğu münderic olup bu ipin kendi tarafından intihar için tedarik olunarak dolaba konmuş olması mümkün olduğu gibi halkça intihar ettiği zehabını hasıl etmek için oraya mahsûsen başkası tarafından vazedilmiş olması da ihtimal harici değildir; binaenaleyh bu iki ihtimalden hangisi doğru olduğu araştırılmak lâzım gelir.

Yedinci fıkranın meâline nazaran müşarünileyh; vefatından bir iki gün evvel rovelverini temizletmek için aşçısı Osman Halil'e vermiş ve uşağına otuz tane fişek ısmarlamıştır; müşarünileyhin bu iki teşebbüsü hem intihar edeceğine hem de başkaları tarafından sû-ikaste uğrayacağını his ile müdafaa-i nefse

hazırlanmakta olduğuna alâmet olabilir; şu kadar ki intihar için silâh temizlemek gibi tehyiat ve ihtimamâtta bulunmak az müsteb'ad olduğundan röverleri temizlemek teşebbüsünde müdafaa-i nefse tehyie ihtimali daha kavi ve fişenk tedariki teşebbüsünde ise her iki ihtimal kuvvetçe müsavidir.

Sekizinci fıkranın mefâdından istinbat olunduğuna göre gündüz vakit geçtiği halde müşarünileyhin henüz kalkmamasından dolayı odasına girilmesine karar verilerek dairesinin kapıları açılmak istendikte kapıların kilitli olduğu müşahede olunmuş ve kapılar çilingir marifetiyle açtırılarak daireye girilmiş ve müşarünileyh iki metre tülünde ve bir buçuk metre arzında bir oda içinde ve duvara merbut havagazi memesinin altında bir koltuk iskemlesi üzerinde ve arkasında gecelik hırkası olduğu halde bîyhuş görülmüş olup mahsûsen tedarik olunmuş uzunca bir lâstik borunun bir ucu gaz memesine merbut ve bir ucu kendi ağzında ve dişleri arasında sıkışık bulunarak müşarünileyhin yanında üzerinde bir mağaza adresi yazılı buruşuk bir kâğıt dahi görülmesiyle bu kâğıt, lâstik borunun iştira olunduğu mağazanın kâğıdı olarak mağazadan alındığı zaman borunun buna sarılmış olduğu tahmin edilmiş ve bâdehu mağazaya gidilerek ve sahibine sefir paşanın çehresi ve şekil ve kıyafeti tarif olunarak oradan öyle bir adamın o günlerde boru alıp almadığını lede's-sual mağaza sahibi tarafından filhakika iki gün evvel o tarif olunan çehre ve şekil ve kıyafette bir adamın mezkûr boruyu iştira eylediği cevabı verilmesinden dolayı müşarünileyhin boruyu kimsenin haberi olmaksızın bizzat iştira eylediğine kat'iyen hükmolunmuş ve lâstik boru ile bu suretle havagazi teneffüs etmekten maksadı ne olacağı meselesine gelince kendisini vefatına kadar muayene eden bir tabib, müşarünileyhin maksadı kolayca uyuyabilmekten ibaret olduğunu musırren iddia etmekte bulunmuştur.

Her ne kadar havagazi ile intihar edenler bulunduğu evrak ve havadisın neşriyatıyla malûm ise de bunun uyku için istimal olduğu hiç işitilmemiş olduğu gibi vücûda ibtida rahatlık gelmeyince uyku gelmeyeceği ve halbuki gazın ve lâstik borunun fevkalâde müstekreh olan rayihaları huzûr ve rahata külliyyen mâni olacağı âşikâr olduğuna göre bu tarz ile uyku getirmek mümkün olamayacağından başka uykusu galebe eden bir adamın bile uykusunu kaçıracağından matlab sühuletle uykuya varmak

olduğu takdirde morfin gibi kokusuz ve müessir ilâçlar dururken havagazını alehusus öyle dar bir odada iskemle üzerinde teneffüs etmek büsbütün akıl haricinde bir hareket olur.

İntihar meselesine nakl-i kelâm olunca vâkıa raporun hülâsa-i müeddâsı müşarünileyhin intihar kasdinde bulunarak kendisini asmak ve roververle vurmak ve havagaziyle ihnak etmek tariklerinden üçüncüsünü tercih ve ihtiyar eylediği merkezinde ise de birinci ve ikinci suretlere nisbetle bunun daha güç ve daha azaplı olduğu mahall-i şüphe olmamakla beraber bu sureti icra eylediği halde birdenbire vefat etmiyerek ibtida bayılacağı ve bayılması akabinde imdadına yetişilerek kurtarılabilceği cihetle tarik-i sâlih terk-i hayat maksadının istihsalini kat'iyen mütekeffil de değildir; demek oluyor ki matlub intihâr olduğu halde evvelki iki tarikten birinin intihabı daha tabîî olması mülâhazası dahi intihar ihtimalini tekzip eder.

Bâlâda serd olunan mütaleat ve teşrîhata nazaran müşarünileyh Sâdu lla h Pa ş a'nın intihar etmiş olması ihtimali mevcut olmakla beraber sû-i kasd gibi bir hale giriftar olması da muhtemel ve ikinci ihtimal birincisinden kuvvetli olduğundan icra olunacak tahkikatta en ziyade dikkat olunacak şey müteveffayı müşarünileyhin çoktan beri mahremâne görüşüp konuştuğu rical ve nisvanın ve mahdumları ve kayını [yeğeni] ile bunların tâife-i rical ve nisvandan ülfet ettikleri adamların tetkik-i ahvali maddesi olarak bu suretle bir serzenişte bulunması memul ve şimdiki kadar keşfolunmamış bir cinayet vuku bulmuş olması melhuz, mamafih müşarünileyhin intihar eylediğine bir takım sebep ve alâmât daha bulunur ve diğer ihtimaller cerh olunur ise işte o zaman intihara kat'iyen hükmetmek kabil olur.

Talimatın sonu

Bonen ve arkadaşların tahkikat muhabereleleri ve talimat almaları, sarayda Mâbeynci Emin Bey vasıtasıyla yapılmış olup bu hususta Bonen'in fransızca iki mektubu "Yıldız", yani "Abdülhamid evrakı", arasında bulunmaktadır.

V.

Sâdullâh Paşa'nın vefatının intihar olup olmadığını tahkike memur edilen Türkiye hizmetindeki memurlarla Fransa zabıtası memurlarının ölümün intihar olduğuna dair vermiş oldukları müşterek taktırir.³⁴

Zirde imza sahipleri yani bir taraftan hükümet-i seniyye cânibinden memur bulunan Der-i saâdet Polis müfettiş-i umumîsi Selesten Bonen ve Der-i saâdet'te Dahiliye nezâreti Mektubî kalemi müdürü Sadık Bey ve Dersaâdet'te Zabtiye nezaretine memur Mösyö Bertome ve diğer taraftan *Viyana*'ya azlmetle yukarıda zikrolunan Bab-ı âli memurlariyle müttefikan 1891 senesi kânun-ı sânisinin on sekizinci günü sabahleyin saat biri on dakika geçerek *Viyana*'da vefat eden sefir Sâdullah Paşa'nın vefatından evvel olan ve ona müteferri bulunan ahvali taharrî etmek üzere hükümet-i cumhuriyye idaresindeki kontrola memur komiser ve *Paris*'te Zabıta-i adliyye ve cezaiyye zabiti ve lejyon nişanının şövalyelik rütbesini haiz Mösyö Alber Uskuru ve *Paris*'te polis nezâretinde taharriyat dairesine memur Polis müfettişi Mösyö Hanri Bek.

Sâdullah Paşa'nın vefat eylediği mahalleri ziyade dikkatle muayene ettikten sonra ve bilcümle şahitlerin isticvap ve muvacehesi ile gerek münferiden ve gerek müctemian icra kılınan tahkikat-ı amika üzerine namus ve vicdanlarına müracaatla beyan ederler ki :

“*Viyana*'da saltanat-ı seniyye sefir-i kebirî Sadullah Paşa hâl-i mestî husûle getirmiş olan bir miktar maden kömürü gazi teneffüs ederek bil-ihthiyar eyyam-ı hayatına hâtime vermiştir; bu vefat ancak intihara veya intihara kaskine atfolunabilir. Sâdullah Paşa üzerinde cebir icra olunduğu hakkında her bir fikir ve her bir kask-ı cinayetkârâne şüphesi hakikate mugayir ad ile kat'iyyen bertaraf olunmak icabeder.,

Zirdeki imza sahiplerinin cemiyet-i tıbbiyye etıbbâsının müşa-

³⁴ Abdülhamid. Midhat ve Mahmud Paşa'ları boğdurmuş ve bu cinayet muhtelif suretlerle yayılmış ve kendisi itham edilmişti. Bu intihar vak'ası üzerine pâdişah, Sâdullah Paşa'yı da katlettirdi şayiasını önlemek için hadisenin tahkikine birisi Türk diğer dördü Fransız olan bir hey'eti memur ederek ölümün intihar olduğuna dair raporlar alarak saklamıştır.

hedatına müstenit bulunan müşahedatının vicdanlarına ilka ettiği netayic bunlardan ibarettir.

Hususât-ı mebsûtayı tasdikân ve bu vak'a-i feciâ hakkında hiç bir şüphe kalmamak için zirdeki imza eshabı piş-i nazar-ı itibare alınmak üzere işbu lâyihayı imza eylemişler.

Viyana, 12 Şubat, Sene 1891.

İmza	İmza	İmza	İmza	İmza
H. Bek	Bertome	Sadık	A. Uskuru	Bonen
بق	برطومه	صادق	آ. اسقورو	بونن

Mütercimi

Sırrı (سرى) kulları

VI.

Mösyö Bonen'in aşağıdaki tercüme mektubunun aslı fransızca olup tercümesiyle beraber Abdülhamid'e takdim edilmek üzere Mâbeynci Emin Bey'e gönderilmiştir. Fransızca mektubun üzerinde şu adres vardır :

A son Excellence Emin Bey ³⁵
Chambellan de Sa Majesté le Sultan (Très prèssé)

Mektubun tercümesi

Bundan mukaddem gönderdiğim mektubumda zikrolunan kız (yani Anna Şuman'ı) buldum; gizli olarak merkumeden istihsal olunan malûmat ile sair icra eylediğim tahkikattan müsteban olduğuna göre merkume validesine hamileliğini haber verir havfiyle hemsiresine tesadüf eylememek için *Viyana*'dan müfarekat eylemeği tasdim ederek bu hususta bir kaç günden beri paşayı ziyadesiyle tasdf ve tâciz eylemiştir. Merkume, paşa ile olan mükâlemesi esnasında validesi hamileliğine vakıf olursa pek ziyade hiddetleneceğini daima beyan eyler imiş; nihayet bu kızın vaki olan işbu mükerrerâne ısrarına karşı kânun-ı sânfın onunda paşa merkumeye Graç (Graz) kasabasına vaz'-ı haml eylemek için azimetine müsaade etmiş ve kânun-ı sâniinin ondördüncü günü sabahleyin saat yedide hareket eyliyen tren ile de azimetine

³⁵ Bu Emin Bey, II. Abdülhamid'in mâbeyncilerinden olup «*Musavver Tarih-i Ömem*» ve «*Musavver Tarih-i Hayvanat*» isimli eserlerin müellifi olan zâttir.

karar verilmiştir (Sefirin baygın bulunduğu yevm hemen yevm-i mezkûr olduğu derhatır buyurulmalı). Kânun-ı sâfnin on bir, on iki ve on üçüncü günleri sefir bu kız için isticar eylemiş olduğu hâneye azimet eylemiş ve bu ziyaretleri esnasında daha gitmeyip bir müddet daha beklemesini hep merkumeye rica etmiştir; nihayet mâh-ı mezkûrun önüçüncü günü akşamlayın saat beş raddelerinde yine merkumenin ikametgâhına azimet ederek gitmesini tehir eylemesini bir daha rica eyledikte kız, cevaben: "Ben eşyayı topladım, artık azimetimi tehir edemem; beynimizde evvelce verilen karar ueçhile yarın yedide hareket edeceğim," diye sûreti katıyyede cevap vermiştir. Bu esnada sefir paşa merkumeye üçyüz florin yani tahminen otuz üç lira vermiş ve dörtyüz florin vermek istemiş ise de merkume göya kabul eylememiştir; bunun da sebebi bir kere *Graç* kasabasına vasıl olduktan sonra para ve saireye dair bir ihtiyacın olur ise yazıp bana bildir diye kendisine tenbih eylemesi olmuştur; bundan başka bana yazacağın mektupları bir zarfın içine koy, kapa ve bu zarfıda diğer bir zarfın içine vaz ederek yeğenim Esa'd Bey'in adresine gönder diye merkumeye ayrıca talimat vermiştir ve nekadarkı akçeye ihtiyacın olursa yazıp bildirmede kusur eyleme diye de tekrar ilâve eylemiştir.

Sâdullah Paşa bu kıza şayet vaz'-ı haml eder iken vefat eyler ise çocuğu alıp terbiye edeceğini vâ'd eylediği gibi şayet hastalanacak olur ise tertip edeceği vasiyyetnâmede çocuğu unutmıyacağına dair de söz vermiştir. Geçen güz mevsiminde bu kıza hibe ve hediye eylemek üzere paşa kırk elli bin florinlik yani beş bin liralık kadar bir hâne taharri eylemiş ise de münasib bir şey bulamamıştır, bundan maada bu kızla olan mükâlemelerinde müteveffa, şayet başka bir mahalle tayin olunur ise kendisiyle beraber gelip gelmiyeceğini sual eylemiş ise de merkume "siz nereye gider iseniz ben de beraber gelirim, yalnız *İstanbul*'a gitmem," diye cevap vermiştir, bir de Anna Şuman bana bir hâne mübayaa edip vereceğinize nakden para veriniz diye paşaya bir kaç defa teklifatta bulunmuş ise de paşa ile merkume beyninde bu hususa dair bir karar-ı kat'î verilmemiştir. Bu kızin ifadesine göre kânun-ı sâfnin önüçüncü günü akşamlayın paşa ile görüştükte müteveffa ağlamıştır ve her zaman iki üç saat görüştükleri halde o akşam yalnız bir saat kadar mükâleme eylemişlerdir. Merkume diyor ki,

“paşa bir karar ittihaz eylemiş olduğuna dair bana bir şey söylemedi, yalnız hal ve tavrında sair günlerden daha ziyade bir tebeddül ve tagayyür müşahede eyledim; hele vaz'-ı haml etmek için diğer bir şehre gitmeme karar verilmesi kendisine pek ziyade tesir eylemişti. Vakıa tabiati fena halde titizlenmişti; fakat intihar çdeceğine dair bana bir şey açmadı.” Bu kız sû-i ahlâk sahibi olup ırz ve iffeti ise gayet meşkûktür; hattâ bir çok erkeklere kendini teslim eylediği de rivayet olunuyor. Merkume, Sâ d u l l a h P a ş a n ın mahdumu Nusret Bey ile hizmetçisi beyninde böyle bir hadise zuhur eylemiş olduğunu mutlaka işitmiş olmalıdır bu hizmetçiye iskât eylemek için Sâ d u l l a h P a ş a beşyüz lira vermeğe mecbur olmuştu; hattâ bu vak'a gazeteler vasıtasıyla işae olunmakla sefir paşa gayet keder ve esef eylemişti. Avusturya'da carî olan nizam ve usûle göre bir kız hamile kaldığı zaman kendini hamile bırakanı takip edebilir; hâttâ pek çok kızlar bu kanundan istifade ederek işvakerlerinden külliyetli para kopardıkları vâki oluyor; hatta Sâ d u l l a h P a ş a da bir dava vekiline müracaat ile ehîbbâsından biri bir kıızı hamile bırakmış olduğu cihetle bu iş mahkemeye düşer ise neticesi ne olur diye reyini bile sual eylemiştir. Hakikatin meydan-ı büruza ihracı için lâzımgelen taharriyat ve tahkikata kemal-i germî ile devam ediyoruz; iş bittikten sonra yalnız bir şeyden korkuyorum, o da bu keyfiyetin gazeteler vasıtasıyla neşr olunmasıdır. Sâ d u l l a h P a ş a en ziyade bir rezalet çıkmasından muhteriz bulunmuş olduğu halde işin gazete sütunlarına intikal eylemesi büyük bir rezaleti müttec olacaktır. Bir tasavvurun mevki-i icraya vaz'olunmasından bâhis sefaret hizmetkârlarından birine gelen mektuba gelince tıbk-ı emr-ü iş'ârınız veçhile bu hususta lâzımgelen tahkikatı icra eyledim; bu mektup hizmetkâr-ı merkuma, paşanın vefatından iki gün sonra gelmiş ve bir akçe meselesine dairdir.

Bugün Sadık Bey, Ârif Beyefendi'den bir mektup almıştır; bu mektupta sefaretin tercümanı Sâ d u l l a h P a ş a n ın esrarına vâkıf olduğu beyan olunuyor; bu haber yanlıştır; bir seneden beri Sâ d u l l a h P a ş a tercümanı pek nâdir görür imiş ve merkum tercüman da Anna Şuman nâm kız ile hiç mükâleme eylememiştir; sefaret-i seniyyede bulunan hizmetkâran bu hususta müttefikan şehadet ediyorlar. Merkume kıza gelince kânun-ı sânfın ondördünden şubatın dördüne kadar *Graç*'ta kal-

mıştır ve yalnız Sâdullah Paşa'nın başına gelen hali bir gazete-
tede okumakla derhal bir kaç kimesnelere müracaat ile işe daha
etrafli malûmat almağa teşebbüs eylemiştir. Velhasıl bu hususta
gayet etrafli tahkikat icrasına devam eylemekteyiz.

7 Şubat 91.

İmza
Bonen

VII.

Anna Şuman'ın 6 Şubat tarihli isticvap zabıtnâmesi ³⁶

Anna Şuman nâm kızın ifadesi

- Yaşınız ?
- Yirmi dört.
- Nerede doğdunuz ?
- Bohemya'da vaki Trabsuntal'da.
- Ebeveyniniz var mı ?
- Yalnız validemle dört hemşirem ve dört biraderim var.
- Biraderleriniz nerede ?
- Biri Bohemya'da, biri Macaristan'da, üçüncüsü validemizin yanında, dördüncüsü Bohemya'da.
- Size mektup yazarlar mı ?
- Akdemce yazarlar idi. Şimdi çok seyahat ettiklerinden o kadar muntazaman yazmıyorlar ; biri Viyana'ya geldi, üç dört sene oluyor, lâkin yalnız bir sene kadar kaldı.
- Sizin san'atınız nedir ?
- Yukarı hizmetçisiyim.
- Şimdi bir hânedede hizmette misiniz ?
- Hayır.
- Ne vakitten beri kapısızısınız ?
- Paşanın hizmetini terkettiğim eylül ibtidası tarihinden beri.
- Nerede ikamet ediyorsunuz ?
- Hangas sokağında kırk iki numaralı hânedeyim ; oraya dün geldim. Hem duracak değilim ; bir kaabile nezdine gitmek niyetindeyim.

³⁶ Başbakanlık arşivinde II. Abdülhamid'e ait evraktan Rusuhi Baykar tasnifi arasındaki 5 numaralı zarf.

- Nereden geliyorsunuz ?
- Graç'tan.
- Graç'ta nerede sakin idiniz ?
- İşmit sokağında sekiz numaralı hânedede.
- Graç'a ne gün ve saat kaçta vâsıl oldunuz ?
- Geçen kânun-ı sâîninin [Ocak] ondördüncü günü öğleden yarım saat sonra.
- Viyana'dan ne günü azimet ettiniz ve hangi tren ile ?
- Yine ayın on dördünde sabahleyin saat yedide hareket eden sūr'at treniyle.
- Sizinle beraber kimse istasyona geldi mi ?
- Hiç kimse gelmedi.
- Viyana'dan hareketinizden evvel nerede ikamet ederdiniz ve ne vakitten beri ?
- Teşrin-i evvelin [Ekim] onbeşinden beri Hangas sokağında kırk iki numaralı hânedede ikamet eder idim.
- Andan evvel nerede sâkin idiniz ?
- Reszistras'da on sekiz numaralı hanede.
- Daha evvel ?
- Hoteldorf'da sefirin hanesinde hizmetçi idim.
- Sefirin hizmetinde ne kadar vakit bulundunuz ?
- Dört seneye yakın.
- Ayda ne kadar kazanır idiniz ?
- İlk ay onbeş florine sözleşmiş idik.
- Sefirin hizmetinden ne vakit çıktınız ?
- Bin sekizyüz doksan eenesi eylülünün ibtidasında.
- Oradan çıkmanızın esbabı nedir ?
- Hamile idim, daha hâlâ kurtulamadım.
- Ne vakit vaz'-ı haml edeceksiniz ?
- Martın ibtidasını bekliyorum.
- Hizmetten çıktığımız vakit paşa hamile olduğunuzu biliyor mu idi ?
- Daha evvel biliyor idi; bir zamandan beri sık sık keyifsizlendiğime dikkat etmişti. Bunun üzerine bir gün beni Doktor Brun'a gönderdi. Mumaileyh de hamile olduğumu söyledi.
- Hekimden avdetinizde Paşa ne dedi ?
- Müsterih olmaklığımı tenbih ederek teselli etti; beni terk etmiyeceğini söyledi, ağladığımı görerek müteessir oldu.

— Size oradan çıkmanızı kendi mi söyledi ?

— Hayır, o bana daha otur diyor idi ; işin meydana çıktığını arzu etmediğim için ben durmadım.

— Sayfiyede iken hamileliğinizi kimseye açtınız mı ? Size kimse duyulursa ayıptır, gitmelisiniz demedi mi ? Halinizi köşkün kapıcısı kadına anlatmadınız mı ?

— Hayır ne kapıcı kadına ne başkasına kimseye açmadım ; herkese istirahat için memleketime gidiyorum dedim ; hamile olduğumu yalnız sefir biliyor idi.

— Resez sokağında onsekiz numaralı hâneyi siz kendiniz mi buldunuz yoksa sefir mi buldu ?

— Evlerin ikisini de ben buldum.

— Paşa sizin olduğunuz yeri nereden duydu ?

— Ben tekrar sayfiyeye gittim, sokağın ismini ve hânenin numarasını söyledim ; ertesi gün beni görmeğe geldi.

— Yerleştikten sonra hergün sizi görmeğe gelir miydi ?

— Sayfiyeden avdetten sonra pek muntazaman değil ise de gelmeden iki gün geçirmez idi.

— Hânenizin kirasını Paşa mı verir idi ? Ne kadar idi ?

— Evet o verir idi ; kira yirmi beş florin idi.

— Böyle ayrı hânedede oturduğunuz vakit yine maaş verirmiydi, yoksa yalnız hediye mi verir idi ?

— Hediye vermez idi ; lâkin mübayaatımın hesabını görür ve beni birşeyden mahrum bırakmaz idi.

— Sayfiyede iken kendisine hamile olduğunuzu söylediğiniz vakit sizden ayrılmaya mecbur olacağı için müteessif göründü mü ?

— İbtida canı sıkılır gibi durmadı. Lâkin çıkmak arzusunu beyan ettiğim vakit bir çok sözler ile beni salıvermemeğe çalıştı.

— Ne diyor idi ?

— Ben köyden gider isem yalnız canı sıkılacağını, çünkü kendisine arkadaşlık eden ben olduğumu söyledi.

— Siz de müşarünileyhe, valideniz halinizi duyarsa ne derecelerde ducar-ı sefalet olacağınızı söyliyerek sizi terk etmemesini istirham etmez miydiniz ?

— Beni terk etmemesini istirham etmeliğime hacet yok idi ; bana kendisi va'dde bulunuyordu, ben yalnız birşey söyledim ; halimi işittiği gün validemin hiddetleneceğinden bahsettim.

— Hamileliğinizi validenizin bilmediğine yemin edebilir misiniz ?

— Kat'iyen beyan ederim ; kendisinden aldığım son mektuplarda benden beyan-ı hoşnûdî ediyor ve sefirin tavsiyesiyle yazmış olduğum veçhile mektebe gitmek üzere şehirde yatıp kalkmağa mecbur bulunan paşanın oğluyla beraber Rezistraz sokağında bulunduğumu zannederek öyle yazıyordu.

— Esnây-ı mükâlemenizde sefire bayağı familyadan olmayıp kibar bulunduğunuz ve servetiniz kazaya uğradığı için saika-ı kaderle hizmetçilik ettiğinizi söylemediniz mi ?

— Bu gibi lâkırdılar oldu, lâkin hususî mükâlemaat esnasında. Zira kendisi bana karşı pek muhabbetli idi. Hiç mücadele ettiğimiz olmadı.

— Bu lâkırdı bir mücadeleden sonra oldu mu ? Graç'a ne yapmak için gittiniz ?

— Hamileliğim pek belli olmağa başlıyor idi, saklanmağa gittim ; hemşirem beni görür de halimi anlar deyu korktum ve anlamasın deyu valideme yazdığım mektupta hemşireme bulunduğum yeri bildirmemesini rica ettim. Sebep olarak da beynimizde bir ufak nizâ cereyan etmiş olduğunu beyan ettim.

— Hemşirenizi son defa ne vakit gördünüz ?

— Ağustosta olmalı. Sayfiyede gelip iki üç gün benimle beraber bulundu.

— Graç'a gideceğinizi paşa ile konuştunuz mu ? Kânun-ı sânf-nin on dördünden kaç gün evvel bu işin lâkırdısını etmeğe başladınız ?

— Bir kaç hafta evvel. Bunu ben pek istiyordum ; daima da lâkırdısını ediyor idik. Bana bir çok şehirler teklif etti, nihayet Graç'a karar verdim.

— Paşa azimetinden memnun görünüyor muydu ?

— Henüz tasavvurdan ibaret idi ; kayıtsızca duruyor idi. Lâkin son gün beni salıvermek istemedi, bekle deyu rica eder idi ; eğer ikametgâhın küçük geliyorsa daha büyüğünü isticar ederim dedi.

— Nihayet gider iken size ne dedi ?

— Son tavsiyesi Graç'a muvasalatımı hemen iş'ar etmekliğim idi ; bunun için bana iki, zarf içinde mektup gönder deyu Es'ad Bey'in ikametgâhını irae etti.

— Size gelip gittiği zamanlar bir kimsenin taarruzundan korktuğunu ve sefarethânedeki yahut başka yerde düşmanı bulunup bulunmadığını söyledi mi ?

— Hayır.

— Azimetinizden bir gün evvel ayın on üçünde size saat kaçta geldi ve saat kaçta kadar kaldı?

— Dört buçuğa doğru geldi, beş buçuk raddelerinde gitti.

— Alekser daha ziyade kalmaz mıydı? Azimetinize müteessif görünüyor mu idi; vedalaşır iken her günden ziyade teessür gösterdi mi?

— Evet, lâkin o gün pek mükedder idi; hattâ gider iken ve mülâkatımız esnasında ağlıyordu.

— Graç'a gitmeği tasavvur ettiğiniz vakit oradaki ihtiyacınıza bakacağını va'd etti mi idi?

— Ayın onbirinde, on ikisinde de ve on üçünde de geldiği vakitler para vereceğini söyledi; on üçünde üçüz filorin verdi; dörtyüz vermek istiyordu, ben lâzım olursa Esa'd Bey'e iki zarf içinde yazarım dedim.

— Paşa ile çocuğu ne yapacağınızı konuştunuz mu?

— Lâkırdısını çok ettik; sütnineye ver, masarifatını ben deruhde ederim ve büyüdüğü vakit terbiye ettirim der idi.

— Hizmetinde bulunduğuun zaman yahut andan sonra gerek sizin ve gerek çocuğunuzun refah ve saâdetiniz için hakkınızda ne tasavvurda bulunduğunu anlattı mı?

— Bundan iki sene evvel bana bir ev alacağını söylemişti. Gazetelerde bile aradı ve hattâ bazı evler gezmiş ise de birisine karar veremediğini dahi söyledi. Tebdil-i memuriyet eder ise canı sıkılacağını bana daima söylemekte idüğünden ben kendisine der idim ki "Bunun için bir eve vereceğimiz parayı nakden almaklığım bence daha mültezemdir, zira nere olsa (İstanbul'dan başka) sizinle beraber gitmeğe hazırım". Son gün konuşur iken ve bir kere daha akdemce "Graç'a gidiyorsun, kim bilir birbirimizi bir daha görebilecek miyiz? Belki doğurur iken sen bir kazaya uğrarsın, belki de ben ölürüm merak etme, sana bir şey olur ise ben çocuğu boynuma alırım, eğer ben senden evvel ölür isem seni vasiyetnâmeme yazarım", demişti.

— Gerek sefarette bulunduğumuz vakit ve gerek ayrı hânede oturur iken paşa sizinle hiç kıskançlık kavgası etti mi? Sizi hiç tekdir etmez miydi? Darginlik göstermez miydi?

— Hayır, hiç birbirimizi kızdırmadık. Bir kere beni çokluk sokağa çıkarmaz idi; ne tiyatroya ve ne başka bir yere gidebilir

idim. Yalnız sokağa çıksam nereye gittiğimi ve saat kaçta geleceğimi söylemeğe mecbur idim. Gider iken kendini hatırdan çıkar-mamaklığımı ve Graça beni görmeğe bizzat gelmez ise de belki Es'ad Bey'i göndereceğini söyledi. Her iş bittikten sona hemen avdet edeceğimi va'dettirdi.

— Sizi görmeğe geldiği vakit sizinle mi taam eder idi ?

— Taam etmezdi ; bazı kere bir kadeh siyah şarap içer idi.

— İştahasızlıktan ve midesinin ve başının ağrısından şikâyet eder miydi ?

— Yalnız uykusuzluktan şikâyet eder idi ve sefarette ziyade-siyle canı sıkıldığını ve benim yanımda bulunduğu vakit mes'ud olduğunu söyler idi. Bir çok defalar kendisine sefarette intizar edildiği halde saat yedi buçuğa sekize kadar benim yanımda kalır idi.

— Tanıdığınız uşaklarından şüphe veya korkusu olduğunu söyledi mi ?

— Hayır, en canı sıkıldığı vakit onlara "eşek,, der idi.

— Uykusuzluğunu neye hamleder idi ?

— Bazı kere öğleden sonra bana geldiği vakit ara sıra uyurdu. Uyandığı zaman "Senin evinde rahat uyuyorum, halbuki kendi odamda bir türlü gözüme uyku girmiyor, ne fena haldeyim,, der idi.

— Size gece geldiği olur muydu ?

— Aslâ.

— Âdetlerinde bir tebeddül hissettiniz mi ? Bunu size ne zaman söyledi ?

— Bir az zamandan beri ve bâhusus son üç günün gayet müteallim göründü ; benden ayrıldığına keder ettiğini zannederek ehemmiyet vermez idim. Zira ben de kendisinden ayrıldığıma müteessir idim.

— Sefareten çıktığınızdan sonra oraya dair merhum paşadan başka size malûmat veren var mıydı ?

— Hayır, artık bir kimse ile ihtilât etmedim.

— Sefareten çıktığınız vakit Andre Stipek ve Jan Prüller ile aranıza nasıl idi ?

— Her istediğimi yapmadıkları için vukubulan ufak tefek münazaat müstesna olduğu halde aramızda bir fenalık yok idi.

— İkisinden birine kâğıt yazdınız mı ?

— Hayır.

— Anlara sefarette iken mektuplar geldiğini görür mü idiniz? İçinde ne yazılı olduğunu hiç anladınız mı?

— Kendilerine mektup geldiğinin hiç farkına varmadım.

— Vaz'-ı haml edinceye kadar Graç'da niçin kalmadınız?

— Sekiz on gün oturdum, hiçbir haber alamadım; bu ise bana acaip görünmeğe başladı. Örmek için tire almağa gitmiştim; "Tas Post," gazetesinin parçasına sarıp verdiler. O gazete parçasında Sâdullah Paşa'nın hastalandığını ve kendine gelmediğini okudum, daha tafsilât almak için hemen birçok gazeteler aldım.

— Bunu ne günü okudunuz?

— Ayın on sekizine, on dokuzuna doğru idi.

— Ne yaptınız? Bunun üzerine ne karar verdiniz?

— Ziyadesiyle şaşırđım, hem hasta idim, Viyana'ya azimet etmek isterdim, yola çıkmamaklığımı tavsiye ve tenbih ettiler. Es'ad Bey'den bir haber almadığım için de merak ediyordum.

— Paşa size intihar etmek niyetinde bulunduğunu his ve tahmin ettirecek sözler söyler miydi?

— Bilâkis. Öyle şeylerin lâkırdından hazzetmez idi. Gazetelerden bazan havadis sorar idi. Bir intihardan bahsedecek olur isem "bırak andan bahsetme," der idi.

— Graç'tan Es'ad Bey'e mektup yazdınız mı? Ne vakit yazdınız?

— Evet, ayın onbeşinde.

— Ne yazdınız?

— Efendim hazretleri, Graç'a güzelce vasil oldum ve berveç-i âti bulunduğum mahalli bildirmeğe müsaraat eylerim. Graç pek güzel bir şehir, benim de pek hoşuma gidiyor. Bu mektubumun vusûlünü bir kaç satır ile karîben iş'ar ederseniz mes'ud ve mesrûr olurum. Kemal-i hulûsla arz-ı selâm ederim. Graç'tan Gasse sokağı, Numara 8, İkinci kapı. İmza : A n n a Ş u m a n.

— Paşa sizi bir kimseye vereceğini söylemiş mi idi?

— Söyledi ama kimseyi teklif etmedi.

VIII.

Sâdullah Paşa'nın hastalığı ve vefatı dolayısıyla Londra sefareti başkâtibi Abdülhak Hâmid Bey'in Londra'da iki gazetenin neşriyatından bahs ile II. Abdülhamid'e arzısı

Taymis gazetesi dünkü nüshasında Viyana sefiri Sâdullah Paşa'nın keyifsizliğini ve bugünkü nüshasında hastalığında bir az kesb-i hiffet emaresi görüldüğünü yazmış olduğu gibi bugünkü Standard gazetesi dahi berveçh-i âti yazıyor :

“Devlet-i Aliyenin *Viyana* sefir-i kebirî Sâdullah Paşa'ya nüzül isabet ettiğinden dün geceye kadar kendini bilmez bir halde olduğu ve etibbânın hastalığı pek ağır buldukları haber veriliyor. Sâdullah Paşa bir zaman Sultan Murad'ın kitabet hizmetinde bulunmuş ve bâ'dehû sefaretle *Berlin*'e gidip Berlin Kongresi'ne dahi memur olmuştu. 1883 senesinde müşarünileyh *Viyana* sefiri olup lâkin *Berlin*'e gittiği tarihten beri *İstanbul*'a gitmesine — zevcesinin pek ağır hasta olduğu zaman bile — müsaade olunmamıştır; dört beş seneden beri sıhhaten fena bir halde idi; yalnız bundan bir kaç gün mukaddem *Viyana* şehri nâzırının bir resm-i kabûlünde bulunmuş; zira kendisi *Viyana* halkı beyninde pek ma'ruf diplomatlardan idi; mevcut olan *Viyana* süferasının ve bazılarının kâffesi bir çok saray ve devlet memurları ve en meşhur ve müteber asilzâdeler ale'd-devam Devlet-i Osmaniye sefarethânesine giderek istifarda bulunuyorlar. „

Hemen cenab-ı hak ömür ve âfiyet ve şân ve şevket-i hazret-i hilâfet-penahîyi müzadad ve firavan buyursun, âmin bi-hürmet-i seyyidi'l-mürselîn. Londra, 4 Kânun-ı sâni 1306 ve 16 Kânun-ı sâni 1891.

Çaker-i Hak-beraber
Abdülhak Hâmid
(Ta'lik mührü)

IX.

Sâdullah Paşa'nın vatan tahassüründen bâhis ve İstanbul'a gelmesi için delâletini rica yollu Cevdet Paşa'ya gönderdiği 18 Mayıs 1301 (1886) tarihli mektup sureti ³⁷

Ahmed Cevdet Paşa'ya

Ma'rûz-ı hakîranemdir,

*Nazarımda gül-i râna görünür hâr-ı vatan
Var kıyas et ne imiş verd-i çemenzâr-ı vatan*

beytini tekrar ettikçe pişgâhımda Boğaziçinin hazarât-ı ulviyye ve kemâlât-ı tabiiyyesinden ziyade İstanbulun havây-ı ceyyid-i latifini teneffüs ede ede ciğer-pârelerimi öpmek hissesinden müte-hassıl bir levha-i matem-nisar inkişaf ediyor. Atebe-i pâdişahiye mezuniyetim hakkında vukubulan istirhâmât-ı adfdemin semeredar olmayışı ve verilen cevaplarla teşeffi-i sadr etmek ise mahlûkat-ı uhrevîye muhtas olduğu cihetle bir an evvel avdeti muhal olan o diyâr-ı meçhule (ahrete) seyahati istememek elimden gelmiyor. Eğer hünkâra karşı afvi gayr-i mümkün bir günah işlemişsem haber versinler de sefaretten, âlâyiş ve tantanadan feragat ederek vücûd-ı harab-âlûdımı siyah denizlerin tâ ka'r-i nâyâbına sokayım; eğer böyle değilse müsaade buyrulsun da bir kere İstanbul'a canımı atayım ve müsül olmak şerefini istida ile şehriyar-ı âlfcahın ayak-ları altında sirişk-i ma'sumiyetimi nisar ederek canlarına, tahtlarına düşman olmadığımı ve bilakis millet ve devletin ve bâhusus zât-ı hümâyunlarının en sadık bir çâker-i minnettari bulunduğunu arze-deyim. Bu hicran, bu mahrumiyet-i vatan, âilemden bunca vakitlik müfarakat beynimi kızgın demirler kadar yakıyor; bilmem ki ne kabahat ettim. Eğer evlâdlarımın bendenizden sonra makhur ve merdud olmayacaklarını bilsem ve ruh-ı magduruma lânet etmiyeceklerini yakinen anlasam zât-ı şâhaneyi hiç bir tazarru-ı cangüdaz ile meşâgil-i devlet arasında tasdf etmem ve Azraili davet ederim;

³⁷ Bu mektubun suretini İbn ü'l-Emin Mahmud Kemal İnal üstadımız, Abdülhamid'e ait Yıldız evrakı arasında görerek *Son asır Türk şairleri* isimli eserlerinin Sâdullah Paşa'nın terceme-i haline ait kısmında (S. 1569) neşretmişlerdir. Ben de merhum Sâdullah Paşa'nın kendi el yazısıyla olan bu mektubunu aynı evrak arasında görerek fotoğrafını çektilirip bu yazının sonuna koydum.

merhamet ve inayet buyrsunlar. İstanbul'a muvasalatimden itibaren boynuma lâle ve kollarıma kelepçe taksınlar, ayaklarıma demir vursunlar, fakat şükûfe-i vatani istişmam ettirmeden ve nûr-ı didelerimin çeşmân-ı mazlumânelerine nigeran olduğum halde teslim-i ruh etmek nîmet-i yegânesini bu kullarından diriğ buyurmasınlar. Yoksa :

بوم نوبت میرند بر طارم الفراسیاب
بردهداری میکنند در قصر قیصر عنکبوت

beytini tekrar edecek beşeriyet yine bu beşeriyettir. Baki bir an evvel haber-i müjde-eserin irsalini istirham ile tahiyat-ı mahsûsa-i ubûdiyyet-kârânemin kabulünü istida eylerim olbabda.

Fı 18 Mayıs, Şene 1301

Bende-i hakîr
Sâdullah

X.

Sâdullah Paşa'nın vefatını müteakip dinî vazifenin yapıldığına dair bir belge ile İstanbul'a nakledilen cesedinin defni masarifini havi ve «Şehremaneti» damgalı iki vesika sureti

Şehremaneti

Zîri Viyana Sefaret-i seniyyesi başşehbenderliğinden musaddak olup merhum Sâdullah Paşa'nın mahdumları yedinde görülen şahadetnâmenin istihsal kılınan suretidir.

Saltanat-ı seniyyenin Viyana sefir-i kebiri Sâdullah Paşa merhumun gerek son saatinde ve gerek irtihali akabinde Kur'ân-ı kerim tilâvet olunmak ve gâsl ve techiz ve tekfin edilmek gibi vezâif-i islâmiyye ve âdât-ı dîniyyenin kâffesi şer'î şerif üzere bilâ noksan icra kılındığı ve tarafımdan bir hatm-i şerif dahi tilâvet olunarak dua edildiği velhasıl cenaze namazından başka kable'd-defn müşârünileh hakkında yapılacak hiç bir şey kalmadığını musaddak taraf-ı âcizânemden işbu şahadetnâme ita kılındı. 9 Kânun-ı evvel 306.

İmam muavini	Viyana'da Posta talebesi akaid-i dîniyye muallimi	Mısırlı prenslerin hocası	Adakale imamı
Hafız Aziz	Ahmed Şükrü	Mehmed Necib	Mustafa

Exzellenz
König in Wien,
angenehm und leicht wird
Ihnen meine Briefe am liebsten
stehend mitgebracht
Das ist mir recht lieblich
Wird gefallt mir gar
Es wird mich sehr freuen
wenn Sie mir recht bald
den Engländer durchbringen,
die letzten vierden damit ich
nicht, daß er in der Hand
gelangt ist
Mit dem Geiste
Ihre
Anna Schumann

Anna Schumann'ın Graz'dan Sadullah Paşa'ya gönderdiği mektup.

Merhum Sadullah Paşa.

المحرمه بتر

معه حقیرانه

تظلمه علی عیالو - و حال دولت
 باقیه سابقه از این امر بگردد

بنی بکار این طبعی در حق محرمه از جانب محرمه و ظهور و کمالوت طبعی در باره است بفرمایند
 چه لطیفه خطی ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 و در باره خطی در حق محرمه از جانب محرمه و ظهور و کمالوت طبعی در باره است
 هر وقت که ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 حضور می کند بکن عاقبتی رسم خود و بفرموده محرمه ایامه کبریا در این صحنه
 ابرک و در فراموشی ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 رسیده و بفرموده محرمه ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 ماهیت این قدرانی است که در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 بگردد و در وقت و باقیه از این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 قدر این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 اولی صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر
 چه قدر که حال آنکه ایامه کبریا در این صحنه خطی در کمالوت باقیه سابقه از این امر

سید محمد علی
 ۱۸۶۸

Sadullah Paşa'nın İstanbul'a gelmesine tavassut etmesi için Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdığı mektup.

arbutus de France
 toute l'année. L'usage dans le cas
 un temps ne se plaignait pas
 son médecin le Dr. Becking,
 qui lui fit ses visites journalières,
 inconvénient, comme ça est déjà le
 cas, autre fois que de manger du
 pain et d'inconvénient.
 L'air d'inhaler le gaz dans
 une intention forcée, avait
 opposé et autant plus sursu-
 tante. Elle peut avoir été un
 grand succès par une affection
 d'origine semblable à l'état même
 de son excellence comme il s'est
 montré et y a lieu à en à la
 suite de l'insomnie continuelle
 de l'unir temps.
 France, le 29 janvier 1891.
 Dr. Krieger, Inspeur Dr. Drapier
 Dr. J. Pellay

Les troubles convulsifs
 sont agités et tenus dans le ca-
 ractère de crise, fait transpire par
 de la douleur, de la douleur,
 que dans les attaques d'épilepsie et
 de la crise de la crise et de la crise
 sur cette crise, crises agités avec
 les de minutes après l'apparition
 de la crise de la crise. L'attaque
 d'origine dans le gâté, pas à la
 de gâté de l'attaque, dans cette
 autre - fait, agité, et abas-
 le trouble - de l'attaque sans
 gâté et sans crise. La crise
 progressive, gâté et dans le gâté,
 une, en attendant de l'attaque de la
 gâté, sans aucune réaction. L'attaque
 de la crise et de la crise, de la crise
 de l'attaque de la crise et de la crise
 d'origine de la crise, dans un état
 de gâté. Le gâté plus en avant
 crises par un état d'insomnie et
 de l'attaque de la crise et de la crise
 dans, qui, de l'attaque de la crise
 ou dans un certain gâté d'attaque
 dans de gâté d'attaque d'insomnie
 d'origine de la crise d'attaque de la
 crise. L'attaque de la crise et de la
 crise d'attaque de la crise.

Sadullah Paşa'nın tedavi ve ölümüne dair üç doktorun müştereken verdiği rapor.

Cenazenin Sultan Mahmud türbesine defni esnasında yapılan masarif puslası :

Kuruş

2397	Lâhd masrafiyle türbedar efendilere verilen,
500	İmam efendilere,
300	Türbe-i şerif sebilcisi ile muvakkitlerine verilen,
400	Hîn-i tedfinde Kur'ân-ı kerim tilâvet eden hocalara verilen,
300	Tarikat-i Mevleviyye dedegânına verilen,
400	Tarikat-i sâire dervişânına verilen,
300	Tarikat-i sâire dervişânına başkaca verilen,
200	Bab-ı âli kavaşlarına verilen,
200	Mahallesi imamı ile türbe-i şerifin mukabilinde câmi-i şerif imamına verilen,
5203	Umum fıkara ve bîvayegân ve perakende surette gelen fıkarây-ı dervişan ve saireye sadakat.

10200

